

HOOFDSTUK III

CALVIJNS DENKBEELDEN INZAKE DE TUCHT

§ 1. 'DISCIPLINA'

Dit hoofdstuk, gewijd aan de denkbeelden die Calvijn zich ten aanzien van de verschillende facetten van de algemene tucht heeft gevormd, beginnen wij met het maken van enige opmerkingen over de wijze waarop door hem het woord 'disciplina' — het gewone latijnse woord voor tucht —¹ is gehanteerd. Calvijn heeft het dikwijls gebruikt, maar lang niet altijd laat het zich met 'tucht' vertalen. 'Disciplina' kan bij hem o.a. ook betekenen: het wel-geordende christenleven,² de kerkelijke orde in de zin van een behoorlijke stand en gang van zaken in de kerk³ en het geheel van de in de kerk geldende voorschriften, de kerkorde dus.⁴ Opwekkingen tot vasten, openbare gebeden en andere oefeningen van verootmoediging, boetvaardigheid en geloof rekent Calvijn tot 'het overige deel' van de 'disciplina',⁵ een deel dat hij aan de orde stelt na eerst gehandeld te hebben over de 'disciplina' als het vermanend en bestraffend optreden tegen de zondaars.⁶ Het is ons in deze studie te doen om de 'disciplina' in deze laatste betekenis, die 'disciplina Ecclesiae'⁷ welke Calvijn de 'morum disciplina',⁸ de tucht over de levenswandel, ook wel de 'disciplina excommunicationis',⁹ de tucht die bestaat in- of uitloopt op de excommunicatie, noemt. Dat wil echter niet zeggen dat in het vervolg de andere betekenissen geheel uit het gezicht zullen verdwijnen; daarvoor is, ook bij Calvijn, de samenhang tussen de verschillende betekenissen te nauw. Het leven en samenleven van de christenen

1 Vgl. Mörsdorf, *Rechtssprache des Codex*, S. 52 f.; ders., s.v. *Disziplin, Kirchliche*, *LTbK*, III, Sp. 426—428, waar de auteur binnen de *Codex iuris canonici* een grote verscheidenheid van betekenissen aanwijst.

2 IV, 10, 28.29 (V, p. 191, 11; 192, 4).

3 IV, 1, 12 (V, p. 16, 37).

4 IV, 10, 32 (V, p. 194, 19); IV, 3, 14 (V, p. 54, 26.32), waar men ook neigen kan tot de vertaling: kerkelijke orde of regel, evenals IV, 10, 30 (V, p. 192, 29).

5 IV, 12, 14 (V, p. 224, 22 sqq.): 'reliqua pars disciplinae'.

6 Nl. in de voorafgaande paragrafen van IV, 12.

7 III, 4, 23 (IV, p. 112, 3); IV, 12, 1 (V, p. 212, 11).

8 IV, 11, 1 (V, p. 195, 6).

9 IV, 11, 2 (V, p. 198, 10). Vgl. *Articles, OS*, I, p. 369, 11 sq.: 'la discipline de l'excommunication'; 372, 8: 'discipline dexcommunication'.

moet 'gedisciplineerd' zijn. Daaraan kan de hierboven bedoelde 'reliqua pars disciplinae' bijdragen; daarvoor is óók nodig 'disciplina' in de zin van tucht, welke tucht niet willekeurig mag worden uitgeoefend. Daarom moet er een tucht- of kerkorde zijn.¹⁰

De 'disciplina Ecclesiae' in de zin van kerkelijke tucht ressorteert bij Calvijn onder de locus 'de potestate Ecclesiae'. Deze 'potestas' wordt nader onderscheiden in de macht inzake de leer (in doctrina), de macht inzake de rechtsbevoegdheid (in iurisdictione) en de macht om wetten te maken (in legibus ferendis).¹¹ De kerkelijke tucht hoort thuis bij de middelste van deze machten.¹²

Trachtend Calvijns visie op de verschillende aspecten van de kerkelijke tucht te beschrijven, pogen wij eerst ons een voorstelling te vormen van de kring waarbinnen volgens hem deze tucht moet worden uitgeoefend. Daarna komen achtereenvolgens aan de orde: het eigen karakter van de kerkelijke tucht, de vraag door wie ze moet worden uitgeoefend, de zonden die het kerklid tuchtwaardig maken, de vraag of de tucht bij Calvijn voorkomt als kenteken van de kerk en tenslotte de kwestie van de verhouding van de kerkelijke tucht en het overheidsoptreden tegen de zonde.

§ 2. DE KRING WAARBINNEN DE TUCHT WORDT UITGEOEFEND

'Ecclesia universalis' — 'ecclesiae particulares'

Al heeft de 'ecclesia universalis' bij Calvijn theologisch gewoonlijk de voorrang, vanzelfsprekend erkent hij dat de omstandigheden een verdeling van de 'compagnies des fideles' over verschillende plaatsen noodzakelijk maken en ook deze afzonderlijke 'assemblees' verdienen volgens hem ten volle de naam van kerk.¹³ Vooral binnen deze 'ecclesias particulares' of 'singulas' speelt zich

10 Nog andere betekenissen van het woord: III, 3, 16 (IV, p. 73, 30 sq.) waar 'corporalis disciplina' betekent: de 'externa exercitia' die wij gebruiken als middelen om ons te vernederen, ons vlees te onderwerpen en, in het openbaar, om van onze inkeer te getuigen; IV, 19, 13 (V, p. 447, 23) waar 'disciplina' eenvoudig 'gewoonte' betekent.

11 IV, 8, 1 (V, p. 133, 14 sqq.).

12 IV, 11, 1 (V, p. 195, 6 sq.).

13 IV, 1, 9 (V, p. 13, 31 sqq.). *Conf.* 1537, *OS*, I, p. 424, 18 sqq.: 'Combien quil ny ait quune seule Eglise de Iesuchrist, toutesfois nous reconnoissons que la necessite requiert les compagnies des fideles estre distribuees en divers lieux, desquelles assemblees une chacune est appellee Eglise'. *Apol. Iac. Burg.*, *OC*, X a, c. 289: 'Ut autem unica ecclesia universalis, quae pios omnes complectitur: sic etiam passim ecclesias particulares, quae illius sint veluti membra, esse distributas'.

Een fundering van de theologische voorrang van de 'ecclesia universalis' vindt men o.a. in de *Cat. Gen.*, *OS*, II, p. 89, 17 sqq., in de verklaring van het epitheton 'catholica' of 'universalis' bij 'ecclesia': 'Eo docemur, sicut unum est fidelium omnium caput, ita omnes in unum corpus coalescere oportere, ut una sit ecclesia per totum orbem diffusa: non plures'. Voor het kerk-zijn van de afzonderlijke 'congregatio' wijst Calvijn gaarne op

het kerkelijk leven af, vooral hier vindt óók de uitoefening plaats van de kerkelijke tucht.

De potentiële voorwerpen van de tucht

De tucht wordt uiteraard uitgeoefend over mensen. Vandaar dat wij de lokale gemeente nog iets nader moeten bezien en met name ons moeten afvragen welke *personen* volgens Calvijn tot haar behoren en dus als potentiële voorwerpen van tucht dienen te worden beschouwd.

Van de *particuliere kerk* geldt hetzelfde als van de *algemene*: ze is de vergadering der gelovigen.¹⁴ De moeilijkheid is echter dat wij mensen nooit met volstrekte zekerheid kunnen weten wie gelovig zijn. Dat is een wetenschap die God zichzelf heeft voorbehouden.¹⁵ Omdat Hij echter voorzag dat het voor ons van zeker nut zou zijn te weten wie wij voor kinderen van Hem zouden moeten houden, maar voor dit 'houden voor' geen 'fidei certitudo', geen volstrèkte zekerheid, nodig was, heeft Hij in plaats daarvan 'quoddam charitatis iudicium' gesteld. Tot zulk een oordeel der liefde kunnen wij komen door te letten op de 'notae' of 'indicia' van het kerklid die de Schrift ons aan de hand doet. Welke dat volgens Calvijn zijn, vernemen wij in een uitspraak als de volgende: voor leden der kerk moeten wij hèn houden, die door hun belijdenis des geloofs, door de voorbeeldigheid van hun levenswandel en door hun deelname aan de sacramenten met ons dezelfde God en Christus belijden.¹⁶ Weliswaar rekenen wij op die wijze ook mensen tot de kerk die er 'revera' niet toe behoren: de hypocrieten, die van Christus niets hebben dan alleen de naam en de uiterlijke schijn.¹⁷ Wij kunnen soms grote moeite hebben bepaalde per-

Matth. 18 : 20: Waar twee of drie in mijn naam vergaderd zijn, daar ben ik in hun midden. *Inst.* 1536, *OS*, I, p. 187; IV, 1, 9 (V, p. 13, 24 sqq.).

Treffend is de overeenstemming van Calvijns onderscheiding met de nieuwtestamentische grondgedachten omtrent de kerk. Vgl. Schmidt, s.v. ἐκκλησία, *TbW*, III, S. 508 ff.; Ridderbos, *Apostoliceit der kerk*, blz. 94 v.; Bavinck, *Dogmatiek*, IV, blz. 356 v.

14 'Quid est ecclesia? Corpus ac societas fidelium, quos Deus ad vitam aeternam praedestinavit'. *Cat. Gen.*, *OS*, II, p. 88, 23 sq.

15 IV, 1, 8 (V, p. 12, 29 — 13, 2): 'Haec quidem singularis est Dei ipsius praerogativa, nosse qui sui sint' (2 Tim. 2 : 19); vgl. IV, 1, 2 (V, p. 3, 16 sqq.).

16 IV, 1, 8 (V, p. 13, 14 sqq.); vgl. *Inst.* 1536, *OS*, I, p. 89.

17 IV, 1, 9 (V, p. 14, 4 sqq.); IV, 1, 7 (V, p. 12, 19 sqq.). Bos, *Gods kerk in aanbouw*, blz. 16, meent dat Calvijn 'doorgaans' met hypocrieten bedoelt: 'slèchte toneel-spelers, die zich wel in zeker opzicht vroom en gelovig voordoen, maar door hun verdere daden of levenshouding tónen dat het niet echt is'. Bewijs daarvoor voert hij nauwelijks aan. Als bewijsplaats zou kunnen dienen IV, 1, 7 (V, p. 12, 19 sqq.). Maar in elk geval is 'doorgaans' te kras. Vgl. III, 14, 1 (IV, p. 220 sq.) waar Calvijn onder de mensen 'quaduplicem... gradum' onderscheidt. Van de tweede groep (zij die wel 'sacramentis initiati' zijn maar door hun onreine leven God, die zij met de mond belijden, metterdaad loochenen en slechts in naam — 'titulo tenus' — christenen zijn) wordt de derde groep onderscheiden: 'hypocritae sunt, qui cordis nequitiam inanibus fucis tegunt'.

sonen als kerklid te aanvaarden.¹⁸ Maar hier is niet ons privé oordeel beslissend, doch het gemeenschappelijk gevoelen van de kerk. Daarom moet ook aan zulke personen de plaats worden gelaten die zij onder het volk Gods innemen, totdat deze hun 'par voye légitime' (legitimo iure)¹⁹ ontnomen wordt.

Potentiële voorwerpen van de tucht zijn dus allen die, op grond van het bij hen aan de dag treden van de kenmerken van kerklid, voor leden van de kerk moeten worden gehouden. Wij kunnen hieraan toevoegen: en ook kennelijk *willen* worden gehouden. Op dit element van vrijwilligheid in het kerklidmaatschap legt Calvijn vooral nadruk wanneer hij de tuchtoefening ter sprake brengt. Op deze manier komt nl. een belangrijk verschil tussen de kerkelijke en wereldlijke straf aan het licht. In de kerk wordt men anders dan in de staat niet tegen zijn wil gestraft. De kerkelijke tucht is een 'voluntaria castigatio'.²⁰

Het zou niet juist zijn in het vrijwilligheidselement het kenmerkende van Calvijns kerkbeschouwing te zien. Dit element heeft zijn plaats in een veel wijder ecclesiologisch kader dat hier echter niet uitvoerig behoeft te worden beschreven. Wij beperken ons tot de volgende opmerkingen.

In de *Institutie* van 1536 overweegt de beschouwing van de kerk als het volk van de door God uitverkorenen (universus electorum numerus, populus electorum Dei).²¹ In zijn uiteenzetting daarvan brengt Calvijn de 'notae' of 'indicia' van de kerkleden ter sprake:²² wat betreft het toebehoren tot de uitverkorenen en tot de kerk kunnen wij alleen een duidelijk getuigenis

Soms verraden zij zich en kunnen ontmaskerd worden, maar meermalen zal de ontmaskering pas in de eindtijd door God zelf geschieden. *Cat. Gen., OS, II, p. 144, 1 sqq.*: 'Quid ergo hypocritis fiet? — Eos, tanquam indignos, arcere pastor non potest: sed supersedere debet, quousque eorum nequitiam, ut hominibus innotescat, Deus revelaverit'.

18 *IV, 1, 9 (V, p. 14, 13 sqq.)*.

19 *IV, 1, 9 (V, p. 14, 15)*. Iets eerder in dezelfde paragraaf: 'donec publico iudicio exterminati fuerint' (*OS, V, p. 14, 7*).

20 *IV, 11, 5 (V, p. 199, 5 sqq.)*. Men mag dit niet zo interpreteren, dat ieder kerklid zich op elk door hem gewenst ogenblik aan de tucht zou kunnen onttrekken. Zo interpreteert Galli, *Kirchenstrafen*, S. 166 f.: 'nur wirkliche und aufrichtige Mitglieder der Kirche' zijn aan de tucht onderworpen, 'so dass der Fall niemals vorkommen kann, dass Jemand sich wider seinen Willen einer Kirchen-Strafe unterziehen müsste . . . Die Gefahr der Wiederholung des Falles zu Canossa lag nicht vor. Denn wenn Fürsten und Könige kirchlich bestraft werden sollten, konnte Dies niemals wider ihren Willen geschehen, sondern nur in ihrer jeden Augenblick wiederruflichen Eigenschaft als freiwillige Kirchen-Angehörige'.

21 *OS, I, p. 86, 87*. Toch had Calvijn ook in 1536 reeds oog voor het zichtbare aspect van de kerk. 'Excommunicationes' (p. 89), avondmaalsviering, minstens eenmaal per week (p. 161), en 'ministri' onderstellen immers een kerk die zichtbaar is. Vgl. Werdermann, *Calvins Lehre der Kirche*, S. 268, die ook wijst op een uitspraak van A. Lang, dat reeds in 1536 een 'direkte Anbahnung der späteren Weiterbildung' aanwezig is. Rutgers, *Beteekenis der gemeenteleden*, blz. 10, zegt, dat Calvijn de onderscheiding tussen de onzichtbare en zichtbare kerk 'reeds maakte bij zijn eerste optreden, al gebruikte hij de genoemde uitdrukking (Rutgers bedoelt: 'ecclesia visibilis') pas drie jaren later'. Vgl. Richel, *Kerkgrip van Calvijn*, blz. 64 vv.; Wendel, *Calvin*, p. 223 ss.

22 *OS, I, p. 89*.

aangaande onszelf verkrijgen.²³ Aangaande anderen kunnen wij aan de hand van de genoemde 'notae' slechts komen tot een oordeel der liefde.

In deze eerste uitgave van de *Institutie* ontbreken ook de 'notae ecclesiae' wel niet geheel,²⁴ maar die ontvangen pas in de volgende edities meer relief,²⁵ wanneer behalve de 'ecclesia invisibilis' ook de 'ecclesia visibilis' veel meer aandacht krijgt.²⁶ De onzichtbare kerk is de kerk 'coram Deo', de kerk waarin geen anderen zijn opgenomen dan die door de genade der aanneming kinderen Gods zijn en door de heiliging van zijn Geest ware leden van Jezus Christus.²⁷ De zichtbare kerk wordt herkend aan de 'notae ecclesiae':²⁸ de zuivere prediking van het Woord en de bediening van de sacramenten naar de instelling van Christus. Te weten wie wij voor 'membra' van de kerk moeten houden mag belangrijk zijn, belangrijker, wijl voor onze zaligheid noodzakelijker, is de kennis van het 'corpus' van de kerk.²⁹ Welnu, waar de 'notae ecclesiae' worden aangetroffen, bevindt zich zonder twijfel de kerk.³⁰ Calvijn accentueert hier het *institutionele* aspect van de kerk. Maar het *sociatieve* is daarmee onlosmakelijk verbonden. Want waar Woord en sacrament bediend worden, blijkt de kerk een *moeder* te zijn, de moeder van allen die God tot hun Vader hebben. Zij baart hen, verzorgt hen en leidt hen, totdat zij het stoffelijk vlees hebben afgelegd en de engelen gelijk zullen zijn. Allen verenigd met Christus, zijn zij ook met elkaar verbonden.³¹ Zij groeien samen tot één lichaam en vormen tezamen een gemeenschap: het lichaam van Christus, de gemeenschap der heiligen.³²

23 OS, I, p. 88.

24 OS, I, p. 91: 'ubi tamen cunque verbum Dei sincere praedicari atque audiri, ubi sacramenta ex Christi instituto administrari videmus, illic aliquam esse Dei ecclesiam nullo modo ambigendum est'. Ook 'Praefatio ad Regem Franciscum', OS, I, p. 31 (vgl. III, p. 24, 2 sqq.): 'Nos contra asserimus: et ecclesiam nulla apparente forma constare posse, nec formam externo splendore, quem stulte admirantur, sed longe alia nota contineri nempe: pura verbi Dei praedicatione et legitima sacramentorum administratione'.

25 IV, 1, 9 (V, p. 13, 24 sqq.); IV, 1, 11 (V, p. 15, 35 sqq.); IV, 1, 12 (V, p. 15, 40 sq. — 16, 1 sqq.). Calvijn spreekt van 'notae', 'symbola' (IV, 1, 8; V, p. 12, 28), 'signa', 'tessarae' (IV, 1, 11; V, p. 15, 30), ook wel van 'insignia' en 'indicia'. 'Notae' wordt het meest gebruikt, o.a. IV, 1, 8 (V, p. 13, 22); IV, 1, 11 (V, p. 15, 18, 21); IV, 7, 23 (V, p. 127, 14). VG: 'signes', 'enseignes', 'marques'.

26 Pas in de *Inst.* 1539 wordt de 'ecclesia visibilis' expressis verbis genoemd; eerst in de *Inst.* 1543 de 'invisibilis'; vgl. OC, I, c. 542; IV, 1, 2, 7 (V, p. 2, 5 sqq; 12, 25). De onderscheiding, die op Augustinus teruggaat, komt ook bij de andere reformatoren voor, de terminologie het eerst bij Zwingli in zijn *Fidei christianae expositio* (geschreven 1531, voor het eerst gedrukt 1536), S. IV, S. 58: '*Credimus et unam sanctam esse catholicam, hoc est: universalem ecclesiam; eam autem esse aut visibilem aut invisibilem*'. Vgl. Wendel, *l.c.*, m.p. et ss.; OS, V, p. 12, n. 1; VG, IV, p. 19, n. 1.

27 IV, 1, 7 (V, p. 12, 8 sq.): 'Ecclesiam . . . quae re vera est coram Deo'; (p. 12, 25): 'invisibilem, solius Dei oculis conspicuam Ecclesiam'.

28 Vgl. behalve de in aant. 25 vermelde plaatsen nog *Cat. Gen.*, OS, II, p. 90, 5 sq.; 'visibilis Dei ecclesia, quam nobis certis indicibus notisque descripsit'.

29 IV, 1, 8 (V, p. 13, 18 sqq.).

30 IV, 1, 9 (V, p. 13, 26 sq.; 14, 17): 'nullo modo ambigendum est', 'proculdubio'. Vgl. IV, 1, 10 (V, p. 14, 23 sqq.).

31 IV, 1, 4 (V, p. 7, 5 sqq.). Vgl. IV, 1, 1 (V, p. 1, 30 sqq.).

32 IV, 1, 2, 3, (V, p. 4, 8 sqq.; 5, 5 sqq.); vgl. III, 7, 5 (IV, p. 155, 27 sqq. — 156, 11).

Welke personen tot deze gemeenschap behoren? God alleen weet wie de zijnen zijn. Maar *wij* moeten, met het oordeel der liefde, voor kerkleden houden allen die de kentekenen van het kerklid vertonen.

De vraag welk aspect in Calvijns ecclesiologie overheerst, is herhaaldelijk in discussie geweest. K. Rieker en H. E. von Hoffmann meenden: het 'anstaaltliche'.³³ E. Troeltsch was de tegengestelde opvatting toegedaan. Hij meende bij Calvijns en de calvinisten de kerkbeschouwing van het 'Sektentum' aan te treffen: de kerk als vrijwillige vereniging van bewuste christenen.³⁴ Geen van deze opvattingen doet Calvijns recht wedervaren. Want *beide* aspecten zijn bij hem aanwezig.³⁵ Ze hangen met elkaar samen, maar in die samenhang is, om met O. Weber te spreken, „die *Setzung*, die '*Stiftung*' unbedingt das erste".³⁶

De positie van de kinderen

Met het voorgaande in overeenstemming is, dat de kinderen van de kerkleden, de jonge kinderen (*tenelli liberi*)³⁷ althans, nog geen voorwerp van kerkelijke tucht kunnen zijn. Wel hebben ook zij reeds een zeer innige relatie tot de kerk:³⁸ zij behoren tot het verbond³⁹ en worden door de doop, die een zeker binnentreden is in de kerk en een soort van inwijding in het geloof, aan het volk van God toegevoegd.⁴⁰ Calvijns kan zelfs zeggen dat de kinderen reeds

33 Rieker, *Grundsätze*, S. 70 f.; Von Hoffmann, *Kirchenverfassungsrecht*, S. 86.

34 Troeltsch, *Soziallehren*, S. 964: 'Calvinismus und Sektentum haben sich gefunden'. S. 967: 'Die Sekte ist die freie Vereinigung strenger und bewusster Christen, die als wahrhaft Wiedergeborene zusammentreten'.

35 Vgl. de uiteenzettingen van Doumergue, *Calvin*, V, p. 55 ss., over 'deux types d'Eglise visible': 'l'Eglise-Institution' en 'l'Eglise-Association', en van Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 346 ff. over 'die Kirche als Anstalt und Gemeinschaft'. Voorts nog: Ganoczy, *Calvin théologien*, p. 205; Weber, *Einheit der Kirche bei Calvin*, S. 132; Berkhof, *Leer van de Heilige Geest*, blz. 50 vv.

36 Weber, *a.a.O.*, das.

37 IV, 16, 30 (V, p. 335, 22). — Behalve 'tenelli' (*Sizoo*: 'teder'; *Weber*: 'zart') kan Calvijns de jonge kinderen ook 'innoxii', zelfs 'per se innoxii' noemen — *Praelect. in XII proph. min.*, P. I, OC, XLII, c. 551 (Joël 2 : 6) —, en van de 'petis enfans' zeggen: 'là où on ne voyoit qu' innocence'. *Sermons sur Job*, P. I, OC, XXXIII, c. 438 (Job 9 : 16—22). Het kan schijnen, 'als werde durch diese Aussagen sein Dogma von der Erbsünde einigermassen eingeschränkt', aldus Bockwoldt, *Menschenbild Calvins*, S. 187, die vervolgens aantoonde dat daarvan echter geen sprake is.

38 IV, 16, 31 (V, p. 338, 36 sq.): zij zijn geen 'extranei', integendeel: God getuigt van hen dat zij Hem 'pro domesticis' zijn. Hun tijdelijk van het avondmaal afgehouden worden verhindert niet hun toebehoren tot het 'Ecclesiae corpus' (p. 339, 4 sq.). Vgl. Torrance, *Calvins Lehre von der Taufe*, S. 124 ff.

39 IV, 16, 15. 16 (V, p. 318 sqq.). Vgl. Torrance, *a.a.O.*, S. 117 f.

40 IV, 16, 30 (V, p. 355, 14 sq.): 'ingressus ac veluti initiatio per quam in Dei populum accensemur'; IV, 18, 19 (V, p. 433, 26 sq.): 'Baptismus quidam quasi ingressus in ipsam [Ecclesiam] . . . et fidei initiatio'. *Institution puerile*, OS, II, p. 153, 26 sq.: 'M. Comment est tu venu en ceste communion de leglise? L. Par le Baptesme'.

Karpp, *Fides infantium*, S. 363, meent dat Calvijns zich in de *Inst.* 1536 nog aansloot bij de opvatting die Luther sedert ± 1520 omtrent het 'Kinderglauben' huldigde, waarin ook het element van de rechtvaardigende 'fiducia' aanwezig was. Karpp verwijst daarvoor

vóór hun doop 'domestici ecclesiae' zijn en door God als de zijnen⁴¹ gekend worden. Maar de geloofsbelijdenis die zij op grond daarvan aan de kerk verschuldigd zijn, kunnen zij ten tijde van hun doop en ook in de eerste jaren daarna nog niet afleggen.⁴² Daarom mogen zij ook nog niet tot het avondmaal worden toegelaten.⁴³ Die toelating kan pas plaats vinden wanneer zij in de leer der kerk voldoende onderricht hebben ontvangen en in het midden van de gemeente en met deze als getuige,⁴⁴ hun geloof hebben beleden. Pas na deze belijdenis, die afgelegd wordt op ongeveer vijftienjarige leeftijd, kunnen de kinderen ook in aanmerking komen voor de kerkelijke tucht.

Handelend over de 'optimam catechizandi rationem'⁴⁵ bepleit Calvijn allereerst de opstelling van een 'formula', aan de hand waarvan het onderricht kan worden gegeven. Deze 'formula' dient al die punten van onze religie te bevatten⁴⁶ en op gemeenzame wijze uit te leggen waarover in de universele kerk algehele overeenstemming moet bestaan. Vervolgens wil hij dat de kinderen op ongeveer tienjarige leeftijd⁴⁷ zich bij de kerk aanmelden voor

naar *OS*, I, p. 135, waar Calvijn zijn uiteenzetting over de kinderdoop begint met de bewering als zou in de kinderleeftijd nog geen geloof kunnen voorkomen (*fidem in hanc aetatem cadere non posse*), onbezonnen en aanmatigend te noemen, en als bewijs voor het tegendeel onder meer aanvoert, dat als wij toegeven — wat wij wel móeten toegeven — dat door de Heer ook uit deze leeftijdsgroep 'vasa misericordiae' worden uitverkoren, ook hùn geloof, 'quae unica est ad salutem via', niet kan worden geloofchend. In de *Inst.* 1559 beperkt Calvijn zich volgens Karpp tot de uitspraak, 'die Kinder würden in futuram poenitentiam et fidem getauft und nur einen Keim zu beiden (semen) wirke der Geist in ihnen'. IV, 16, 20 (V, p. 324, 24 sqq.).

Al komt het mij voor dat Karpp hier een reële verschuiving van gedachten bij Calvijn aanwijst, het is niet nodig in dit verband dieper op de kwestie in te gaan: a. omdat Calvijn ook in 1536 geenszins wil beweren dat het geloof *altijd* 'a matris utero' aanvangt (*OS*, I, p. 136) en b. omdat hij ook dan reeds de noodzaak bepleit van een catechese waarin de kinderen geleerd wordt naderhand van hun geloof rekenschap te geven (*OS*, I, p. 169).

41 *Appendix libelli adv. Interim*, *OC*, VII, c. 678: 'Addo praeterea: Ideo baptizari infantes, quia domestici sunt ecclesiae. Hoc enim iure nititur paedobaptismus, quod iam Deus suos agnoscit, qui nostro ministerio illi offeruntur'.

42 Vgl. *Articles*, *OS*, I, p. 375, 34 sqq.

43 Bijzonder kras drukt Calvijn zich uit IV, 16, 30 (V, p. 335, 30 sqq.): 'Si digne participare nequeunt, nisi qui sanctitatem corporis Christi rite distinguere noverint, cur venenum pro vivifico alimento tenellis nostris liberis porrigamus?' Aan Olevianus schreef hij 25 nov. 1560: 'Nemini ante ad sacram Christi coenam patet accessus quam fidem suam professus sit'. *OC*, XVIII, c. 236. Dit was geheel in overeenstemming met de *Ord. eccl.*, *OS*, II, p. 344, 27 sq.: 'que nul enfant ny vienne devant que avoir fait profession de sa foy...' (77). Vgl. de bepaling in de *Ordonnances sur la police des eglises dependantz de la Seigneurie de Genesve* (1547): 'Que nul ne soit receu à la cene qu'il n'ayt premieurement fait confession de sa foy...' *Reg. de la Comp.*, I, p. 16.

44 'teste et spectante Ecclesia'. IV, 19, 13 (V, p. 447, 22).

45 IV, 19, 13 (V, p. 447, 9 sqq.). De uiteenzetting komt reeds voor in de editie van 1536.

46 IV, 19, 13 (V, p. 447, 15 sq.): 'summam... omnium fere religionis nostrae capitum'. *V.G.*: 'tous les poincts de nostre religion'.

47 IV, 19, 13 (V, p. 447, 18): 'puer decennis'. *V.G.*: 'l'enfant de dix ans, ou environ'.

het afleggen van geloofsbelijdenis. Dit zal wel betekenen, dat van dit tijdstip af de directe bemoeienis van de kerk met de catechese begint. Tevoren behartigden alleen de ouders het onderwijs in de religie. Maar van nu af aan moeten de kinderen van tijd tot tijd voor de predikant verschijnen om door hem ondervraagd en zo nodig nader onderricht te worden.⁴⁸ Hiermee is het belijdenis-doen begonnen. Op ongeveer vijftienjarige leeftijd wordt dit afgesloten.⁴⁹

De jeugdige leeftijd waarop kinderen belijdenis doen,⁵⁰ roept vanzelf de vraag op naar de aard van de afgelegde belijdenis. W. Niesel oordeelt dat in het belijdenisonderzoek zoals Calvijn dit instelde wèl 'der Glaube' maar niet 'das Glauben der Kinder' aan de orde kwam. Anderen hebben zich min of meer in gelijke zin uitgesproken.⁵¹

Naar onze mening is dit echter te sterk uitgedrukt. In de eerste plaats mogen wij niet over het hoofd zien, dat bij Calvijn in het geloof de elementen van kennis (der Glaube) en vertrouwen (das Glauben) veel meer op

48 IV, 19, 13 (V, p. 447, 23 sqq.). Vgl. *Articles*, OS, I, p. 376, 2—19. In zijn brief aan Olevianus, 25 nov. 1560, spreekt Calvijn van 'quatuor examina' per jaar. OC, XVIII, c. 236.

In de *Ord. eccl.* is de catechese meer het werk van de kerk, waarbij dan de ouders en schoolmeesters ervoor moeten zorgen dat de kinderen aanwezig zijn (OS, II, p. 337, 5 sqq.; p. 356, 18 sqq. — 357, 1 sqq.). Over het onderricht in de 'doctrina' aan de jeugd in het gezin, de school en door de kerk, vindt men een goede uiteenzetting in Hedtke, *Erziehung durch die Kirche*, S. 58—98.

Calvijn vergist zich wanneer hij IV, 19, 4 (V, p. 438, 22 sqq.) het deelnemen van de kinderen der gelovigen aan het catechumenenonderricht een 'mos' noemt die 'olim' d.i. in de oude kerk, bestond. Daarvan is niets bekend. Zie OS, V, p. 439, 23 sqq.; VG, IV, p. 472, n. 1. In de *Inst.* 1536 had hij zich voorzichtiger uitgedrukt: '(sc. morem) apud veteres fuisse suspicor'. OS, I, p. 169, 9 sq.

49 'Nam etsi singulis diebus dominicis in catechismo iam incipiunt aliquod testimonium dare, donec tamen cognitum fuerit ministri iudicio mediocriter in summa religionis profecisse, ad sacram mensam accedere non licet'. Aldus Calvijn in de in aant. 48 geciteerde brief aan Olevianus, OC, XVIII, ibidem. Van 't Veer, *Catechese bij Calvijn*, blz. 310, spreekt van „een gedurig voortschrijdende acte van geloofsbelijdenis 'de singulis capitibus', die ten laatste na voldoende onderwijs haar afsluiting vindt in een geloofsbelijdenis naar de hoofdsom van den catechismus". In gelijke geest: Niesel, *Konfirmation*, S. 147.

Vgl. voor de genoemde leeftijd van ongeveer vijftien jaar Van 't Veer, *a.w.*, dez. blz., en Pfisterer in: *Bekennnisschriften-Kirchenordnungen* (Niesel), S. 1 f. In de *Ordonnances* voor de van de 'Seigneurie' van Genève afhankelijke gemeenten wordt als de minimum leeftijd voor peten, die 'd'une mesme confession avec nous' en 'deuement instruit[s]' moeten zijn, 'quinze ans' genoemd. *Reg. de la Comp.*, I, p. 16.

50 Niet alleen in Genève. Vgl. de bepaling in de *Christlicke Ordinancien* (1554), dat de kinderen die 'totten xiiij. iaren byna ghecomen syn', belijdenis zullen doen. *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 68 v.

51 Niesel, *a.a.O.*, S. 147, 149. Zo ook Van de Poll, *Bucer's liturgical ideas*, p. 101: 'the Genevan reformer did not require any religious conviction from the children; he did not ask them to make a personal confession of their faith'. Iets minder sterk Bos, *a.w.*, blz. 26: 'Kortom, het ging van het begin af om simpele belijdende instemming met de fundamentele heilswaarheid. Een hart-onderzoek was er nimmer bij'.

Vgl. ook de kritiek van Graffmann, *Unterricht*, III, S. 633, op de *Cat. Gen.*: 'Der Hauptmangel dieses Katechismus liegt jedoch darin, dass wir in ihm das unmittelbar Ansprechende und Zu-Herzen-Gehende vermissen...'

elkaar betrokken en van elkaar doordrongen zijn⁵² dan bij tal van latere theologen; het gaat niet aan hem naar die lateren te beoordelen.⁵³ Bovendien kan men moeilijk volhouden dat de vraag naar het persoonlijk geloof bij Calvijn geheel ontbreekt. In één van de door hem bij het belijdensonderzoek gebruikte formulieren luidt de eerste vraag: 'Mon fils es tu chrestien de fait comme tu es de nom?'⁵⁴ En in een ander wordt gevraagd: 'En qui crois-tu? et en qui mets-tu toute la fiance de ton salut?' Waarop het volgende antwoord verwacht wordt: 'Je croy en Dieu le Pere et en Iesus Christ son Fils, et au saint Esprit, et n'espere salut d'ailleurs.'⁵⁵

Toch hebben Niesel en degenen die zijn gevoelen delen, niet gehéél ongelijk. Het onderzoek naar 'das Glauben' mag dan niet ontbreken, uitvoerig en indringend is het niet; het beperkt zich tot het stellen van een enkele vraag. Men kan zeggen dat Calvijn de kinderen beslist niet heeft willen overvragen, niet op het punt van de geloofskennis — de beide aangehaalde formulieren laten duidelijk zien dat hij inderdaad niet méér vroeg dan de hoofdzaken — maar nog veel minder op het punt van het geloofsvertrouwen.⁵⁶ Dat beide wellicht nog in bescheiden mate aanwezig zijn,

52 III, 2, 7 (IV, p. 16, 32 sqq.) geeft Calvijn de volgende definitie van het geloof: 'divinae erga nos benevolentiae firma certaue cognitio quae gratuita in Christo promissionis veritate fundata, per Spiritum sanctum et revelatur mentibus nostris et cordibus obsignatur'.

Vgl. voor Calvijns beschouwing van het geloof: Dee, *Geloofsbegrip bij Calvijn*, blz. 6—57 (met name 23 vv.), 197 v.: 'Kennis en vertrouwen worden door hem saamgebonden in het ééne begrip der certa firmaque cognitio'; Van 't Veer, *Calvijn over de belijdenis*, blz. 25 v.; Krusche, *H. Geist bei Calvin*, S. 259 (bij Calvijn is geloof 'illuminatio mentis' en 'obsignatio cordis') en vooral Graafland, *Zekerheid*, blz. 18: het geloof wordt door Calvijn niet beschouwd 'als een kille kennis, maar als zulk een, die onze harten doet ontvlammen tot de liefde voor Christus'; blz. 19: 'De kennis is dus tevens een vaste overtuiging van het hart, een vaste verzekerdheid, verkregen uit de waarheid Gods. Vandaar dat Calvijn, wanneer hij spreekt over de kennis en de overtuiging, onmiddellijk het vertrouwen (fiducia) erbij betreft'.

53 De rationalisering van de geloofskennis begint reeds bij Beza. 'Stelde Calvijn haar in het centrum van het wezen des geloofs, zodat hij het geloof zelfs omschreef als een vaste en zekere kennis, bij Beza staat de kennis aan de grens van het geloof, of zelfs buiten de grens: ook de duivelen en verworpenen bezitten haar... (Want) wat Beza de geloofskennis noemt, heeft Calvijn altijd afgewezen als in geen enkel opzicht tot het geloof behorende'. Graafland, *a.w.*, blz. 62 v. Terecht schrijft Krusche, *a.a.O.*, S. 261, dat men Calvijn niet verantwoordelijk mag stellen 'für die Intellektualisierung des Glaubens in der späteren reformierten Dogmatik'.

54 *Institution puerile*, OS, II, p. 152, 5. Vgl. *Articles*, OS, I, p. 375 sq.: de Schrift 'nous a conjoint tousjours la confession avecq la foy, et nous dict que si nous croyons veritablement de cueur a justice quil nous fault confesser de bouche a salut ce que nous avons creu'.

55 *La maniere d'interroguer les enfans*, OC, VI, c. 147. Het stuk komt voor het eerst voor in de catechismus van 1553. De tekst die voorkomt in de uitgave van het Nieuwe Testament van 1562 heeft een aantal toevoegingen, o.a. de hierboven cursief gedrukte woorden. Vgl. OC, VI, c. 147, n. 1. Het is dit formulier dat Niesel bespreekt in zijn in aant. 49 genoemde opstel.

Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 88, die Graffmann (zie aant. 51) wel wil toestemmen dat in de *Cat. Gen.* 'das Gemütvolle' ontbreekt, maar daaraan toevoegt: Calvijn „unterstreicht... aber das 'tua res agitur'".

56 Terecht zegt Hedtke, *a.a.O.*, S. 90, dat er in het 'Konfirmationsformular' 'erheblich,

levert voor de toelating tot het avondmaal geen bezwaar op. Voor deelneming daaraan is immers wel geloof en liefde nodig,⁵⁷ maar niet 'zulk een volmaakt geloof dat er niets aan ontbreekt, en een liefde, die gelijk is aan die welke Christus ons heeft betoond'.⁵⁸ Verdere wasdom zal zeker nodig zijn, maar daarvoor mag, wanneer de Heilige Geest die begeleidt,⁵⁹ veel worden verwacht van de bediening van Woord en sacrament, tot de bijwoning waarvan en de deelneming waaraan het kind zich thans persoonlijk verplicht heeft.⁶⁰

De kring tekent zich af

De kring waarbinnen de kerkelijke tucht wordt uitgeoefend, tekent zich nu duidelijk af. Het is de kring van de oudere en jongere gedoopten die de kentekenen van kerkklid vertonen, de kring van hen die belijden dat zij huisgenoten des geloofs zijn,⁶¹ 'ex familia' zijn, de kring van de 'filii Ecclesiae'.⁶² Die allen kunnen voorwerp van de kerkelijke tucht worden, de hoogstgeplaatsten onder hen niet uitgezonderd.⁶³ Maar zij ook alléén. Want de tucht strekt zich niet uit over de 'extranei'⁶⁴ of 'alieni',⁶⁵ degenen die buiten staan. Over hen kan

ja unvergleichbar weniger' stond dan in de *Cat. Gen.* En ook: 'Was Calvin am Ende der Unterrichtszeit an Memoriestoff und an Verstehen und Verständnis verlangt, ist dem Fassungs- und Leistungsvermögen eines Jugendlichen durchaus angepasst'. (S. 95).

57 *La maniere d'interroguer les enfans*, OC, VI, c. 160: 'LE MINISTRE: Il nous faut donc avoir vraye Foy, avant que nous puissions bien user de ce saint Sacrement. L'ENFANT: Ouy'.

58 IV, 17, 42 (V, p. 408, 4 sqq.). Vgl. *Institution puerile*, waar het kind op de vraag wie het sacrament mogen gebruiken, antwoordt: 'Tous ceux qui ont espoir en Christ, et qui desire estre ses disciples'. OS, II, p. 154, 8 sqq.

59 Vgl. Krusche, *a.a.O.*, S. 228: 'Der Begriff des Begleitens dürfte am zutreffendsten Calvins Verhältnisbestimmung der Geistwirksamkeit zum Wort ausdrücken'.

60 Zie voor Calvijns hoge taxatie en verwachtingen van de prediking: IV, 3, 3 (V, p. 44, 37—45, 1 sqq.). Vgl. Mühlhaupt, *Die Predigt Calvins*, S. 27 ff.; Van der Linde, *H. Geest bij Calvijn*, blz. 173—174, 176 v. Voor de versterkende werking van het avondmaal op geloof en heiliging vgl. IV, 17, 42 (V, p. 407, 9 sqq.). 44 (p. 410, 1 sqq.).

61 IV, 11, 5 (V, p. 201, 12).

62 *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 386 (1 Kor. 5 : 12): 'Sed Paulus hic de iurisdictione, quae Ecclesiae propria est, loquitur, quasi diceret: Dominus hac potestate nos instruxit quam exerceamus in eos qui ex familia sunt'. IV, 11, 5 (V, p. 201, 17 sqq.): 'filios Ecclesiae censuris subiicit [Paulus], quae eorum vitia castigant'.

63 IV, 11, 5 (V, p. 201, 10): 'nemo fidelium esset immunitus'; IV, 12, 7 (V, p. 218, 8 sqq.): 'Hac disciplina adeo nemo eximebatur, ut Principes quoque una cum plebiis se ad eam ferendam subiicerent'. Hèt voorbeeld van een hooggeplaatste die zich aan de kerkelijke tucht onderwierp, is voor Calvijn keizer Theodosius (379—395), die in 390 door Ambrosius wegens het bloedbad van Thessalonica van het 'ius communionis' beroofd werd. Vgl. IV, 5, 17; 11, 3; 12, 7; 17, 48 (V, p. 87, 40 sqq.; 199, 23 sqq.; 218, 11 sqq.; 415, 3 sqq.).

64 IV, 11, 5 (V, p. 201, 16 sq.). *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 384 (1 Kor. 5 : 10): 'Adversus extraneos nulla erat Christianis iurisdictione Corinthi'.

65 *L.c.*, OC, XLIX, c. 386 (1 Kor. 5 : 12): 'Est enim haec correctio pars disciplinae, quae intra ecclesiam continetur, ad alienos usque non partingit'.

de kerk wèl oordelen met het Woord Gods — dat kan zij zelfs over de duivel! — maar níet met de kerkelijke jurisdictie.⁶⁶

§ 3. HET EIGEN KARAKTER VAN DE KERKELIJKE TUCHT

'*Spiritualis iurisdictio*'

Kerkelijke rechtspleging — zo noemt Calvijn de tucht dikwijls.⁶⁷ Ze is *rechtspleging*, maar dan van een geheel eigen karakter: *geestelijke* rechtspleging.⁶⁸ Dit geestelijk karakter van de kerkelijke tucht zal, als het goed is, op verschillende wijzen aan het licht treden: in de manier waarop in de tuchtoefening het *Woord Gods* functioneert, in de *geest* waarin de tucht wordt uitgeoefend, in de *zaken* die voor de kerkelijke jurisdictie in aanmerking komen en in de *personen* die er leiding aan geven.

Het Woord maatstaf en middel

In de jurisdictie van de kerk functioneert het Woord Gods allereerst als maatstaf. Er wordt niet geoordeeld naar menselijke normen, maar uitsluitend 'ex Lege Dei';⁶⁹ de zonden worden bestraft 'ex verbo Domini'.⁷⁰ Niet dat Calvijn de Schrift beschouwt als een wetboek dat alle zonden vermeldt die zich in de praktijk kunnen voordoen, onder toevoeging van de daarbij passende straffen. Veeleer is het zijn bedoeling dat alle zonden worden beoordeeld in het *licht* van de Schrift: alleen in dat licht wordt de ernst van elke zonde duidelijk en wordt gezien op welke wijze er van Godswege tegen moet worden opgetreden. Calvijn aarzelt niet te verklaren, dat zij die 'ex Lege Dei' oordelen, niet kunnen dwalen en afwijken van het oordeel van God, omdat de wet Gods geen onzekere of aardse mening is, maar de heilige wil van God en een hemelse uitspraak.⁷¹

66 *L.c.*, OC, XLIX, ibidem.

67 IV, 11, 1.6 (V, p. 195, 1, 5; 201, 30): 'Ecclesiae iurisdictio'; IV, 11, 5 (V, p. 200, 27): 'Ecclesiastica iurisdictio'.

68 'Spiritualis iurisdictio'. O.a. IV, 11, 4; 12, 1 (V, p. 200, 8 sq.; p. 212, 14). IV, 12, 4 (V, p. 214, 16 sq.): 'spiritualis Ecclesiae iurisdictio'. Calvijn gebruikt, zoals in het vervolg nader zal blijken, het woord 'geestelijk' in verschillende nuances.

69 IV, 11, 2 (V, p. 198, 20 sqq.).

70 IV, 12, 4 (V, p. 214, 16 sq.).

71 IV, 11, 2 (V, p. 198, 22—25): 'Errare autem non possunt, nec e Dei iudicio dissentire: quia non nisi ex Lege Dei iudicant, quae non incerta est aut terrena opinio, sed sancta Dei voluntas et caeleste oraculum'. Volgens Sohm, *Kirchenrecht*, I, S. 642 f., Anm. 21, bedoelde Calvijn met 'ex Lege Dei' níet 'per verbum', maar (slechts) 'auf Grund des Worts', voor hem een aanwijzing (te meer) dat bij Calvijn de tucht geen geestelijk maar een juridisch karakter zou dragen. Terecht is door Bohatec, *a.a.O.*, S. 546, Anm. 124, hiertegen ingebracht: 'Ist das aber nicht eine Haarspalterei? Wie kann die Kirche in konkreten Fällen, die nicht alle in der Schrift vorgesehen sind, anders verfahren als so, dass sie die in dem Worte enthaltenen Prinzipien sinngemäss anwendet...?'

Tegelijk is het Woord het enige middel waarmee tegen de zonden moet worden opgetreden. Alleen met het Woord Gods worden de bozen veroordeeld en degenen die zich bekeren, weer in genade aangenomen.⁷² Ook hier ontmoeten wij een typisch verschil met de burgerlijke jurisdictie. Deze beschikt over het 'ius gladii' om tegen de zonden op te treden (boeten, gevangenisstraf),⁷³ de kerk alleen over het Woord van de Heer. Zelfs wanneer zij haar strengste straf toepast: de excommunicatie, maakt zij geen gebruik van kracht of geweld, maar stelt zij zich tevreden met de macht van het Woord Gods.⁷⁴ De rechtspleging der kerk is eigenlijk niets anders dan de praktische toepassing⁷⁵ van het woord van Paulus in 2 Kor. 10 : 4 en 5 over de geestelijke macht van de herders: met *déze* macht worden de bolwerken afgebroken en de hoogten geslecht, die zich tegen de kennis van God verheffen en wordt elk bedenkensel onderworpen en als gevangene geleid onder de gehoorzaamheid aan Christus.

Dat voor Calvijn het Woord het enige middel is dat de kerk bij haar tucht-oefening ten dienste staat, blijkt ook uit iets anders. Hij beschouwt nl. de tucht niet alleen als geestelijke rechtspleging maar ook als een wijze van bediening van de sleutelmacht.⁷⁶ Nu verstaat Calvijn onder 'potestas iurisdictionis' en 'potestas clavium' wel meermalen hetzelfde⁷⁷ maar niet altijd. Met de eerste valt de kerkelijke tucht samen, met de tweede niet. De tucht-oefening is wél altijd bediening van de sleutelmacht, maar de bediening van de sleutelmacht is níet altijd tucht-oefening. De bediening van de sleutelmacht omvat méér, allereerst de prediking⁷⁸ maar vervolgens ook verschillende soorten van biecht.⁷⁹

72 IV, 11, 2 (V, p. 198, 20—22).

73 IV, 11, 3 (V, p. 199, 5 sqq., 29 sqq.).

74 IV, 11, 5 (V, p. 200, 37 — p. 201, 1).

75 'Practica declaratio': IV, 11, 5 (V, p. 201, 3 sq.); *VG*: 'une pratique'.

76 IV, 12, 1 (V, p. 212, 13 sq.): 'Ea [disciplina Ecclesiae] autem maxima ex parte a potestate clavium et spiritali iurisdictione pendet'. — De naam 'sleutelen' noemt Calvijn — IV, 6, 4 (V, p. 92, 23 sq.) — een 'elegans metaphora', omdat door de 'Evangelii doctrina' ons de hemelen geopend worden. Vgl. *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 475 (Matth. 16 : 19): het beeld van de sleutels wordt zeer gepast voor het 'docendi munus' gebruikt, zoals Christus bij Lukas zegt (11 : 52), dat de schriftgeleerden en farizeeën, omdat zij uitleggers van de wet waren, ook de sleutel van het koninkrijk der hemelen hadden. Zij die menen dat het meervoud gebruikt wordt omdat er sprake is van binden en ontbinden, spreken 'non sine probabili colore'; maar Calvijn kan zich voorstellen, dat iemand dit toch te spits vindt: 'fruaturo suo sensu'.

77 Vgl. twee uitspraken in IV, 11, 1 (V, p. 195, 5 sq. en 26 sqq.): 'Tota autem Ecclesiae iurisdictione pertinet ad morum disciplinam'. 'Nam potestas haec, de qua loquimur, tota pendet a clavibus quas Christus Ecclesiae contulit, Matthaei decimo octavo capite'.

78 IV, 11, 1 (V, p. 197, 27 sqq.): 'Habemus, potestatem clavium esse simpliciter in illis locis Evangelii praedicationem'.

79 III, 4, 14 (IV, p. 100, 24 sq.): 'In tribus illis confessionis generibus potestas clavium locum habet, ...' Calvijn bespreekt de drie 'genera': III, 4, 10—13 (IV, p. 97—100).

Wij treffen deze verschillende soorten 'biecht' ook bij andere reformatoren aan. Vgl. voor Luther o.a. *Grosser Katechismus* (1529), *Bekenntnisschriften* (evang.-luth.), S. 727

Calvijn noemt eerst de openbare biecht, die de gemeente bij monde van de dienaar geregeld, en ook als daar een bijzondere aanleiding voor is, aflegt in de kerkdienst en die dan gevolgd wordt door een gebed om vergeving.⁸⁰

Vervolgens vermeldt hij twee private belijdenissen.⁸¹ De eerste leggen wij af om onszelfs wil. Op haar heeft het woord van Jacobus (5 : 16) betrekking: 'Belijdt elkander uw zonden'.⁸² Al is dit een vrijwillige belijdenis, ze is toch ieder aan te bevelen die door zijn zonden zó beangstigd wordt, dat hij zich alleen niet meer redden kan. En al kan men zijn hart uitstorten voor iedereen die men daarvoor geschikt vindt, het liefst kieze men daarvoor de herders uit. Die zijn er vanwege hun roeping tot de dienst de meest aangewezen personen voor.

De tweede private belijdenis wordt afgelegd terwille van de naaste die door onze schuld gekwetst is. Ze dient om hem met ons te verzoenen en voor ons te herwinnen. Over deze belijdenis spreekt Christus in Matth. 5 : 23: 'Wanneer gij uw gave offert op het altaar en aldaar indachtig wordt, dat uw broeder iets tegen u heeft, laat uw gave daar en verzoen u eerst met uw broeder en daarna zult gij komen en uw gave offeren'. Onder deze soort belijdenis valt ook de openbare belijdenis van de penitenten⁸³ die aan heel de kerk aanstoot hebben gegeven. Langs deze weg verzoenen zij zich met de kerk en ontvangen zij van de door Christus gevolmachtigde dienaren vergiffenis.⁸⁴

In dit veelomvattende geheel⁸⁵ van bediening van de sleutelmacht heeft nu

ff.; voor Melanchthon diens *Loci communes* (1521), Studienausgabe, II, 1, S. 153—154; voor Bucer: Lang, *Evangelienkommentar Butzers*, S. 181.

80 III, 4, 11 (IV, p. 97 sq.). Vgl. *Forme des prieres et chantz*, OS, II, p. 18 sq.: na de 'Confession' en een Schriftwoord 'pour consoler Les consciences' volgt 'l'absolution'. De 'algemene biecht' ('Offene Schuld') heeft haar wortels in de middeleeuwen. Reeds sedert 1524 had ze een plaats in de liturgie van Straatsburg (Staehelin, *Lebenswerk Oekolampads*, S. 442). Vgl. Skydsgaard, s.v. *Beichte*, EKL, I, Sp. 357 f.; Lekkerkerker, *Kanttekeningen*, IV, blz. 67.

81 III, 4, 12 (IV, p. 98, 24 sq.): 'Duas praeterea privatae confessionis formas Scriptura probat'. Aan de eerste van deze twee is ook een artikel gewijd in de begin oktober 1539 tot stand gekomen acte van verzoening tussen de straatsburgse predikanten en Caroli; daar is echter alleen sprake van een belijdenis ten overstaan van de dienaren. *Herminjard*, VI, p. 45.

82 Luther brengt in zijn *Sermo de indulgentiis* (1516), WA, I, s. 98, waarin hij slechts een 'confessio duplex' onderscheidt, het woord van Jacobus juist in verband met de 'confessio publica'. Voor de 'confessio privata' weet hij geen woord in de Schrift: 'De privata nescio ubi Scriptura loquitur'. Des te merkwaardiger is het, dat Luther aan de private biecht steeds hoge waarde is blijven toekennen, haar eigenlijk voor elk christen noodzakelijk achtte en haar 'selbst zeitlebens praktiziert hat'. (Bugenhagen was zijn biechtvader.) Vgl. Lohse, *Privatbeichte bei Luther*, S. 225; vgl. S. 223 f.

83 III, 4, 13 (IV, p. 100, 4 sq.). VG: 'la confession publique des pénitens'. Deze 'confessio' wordt in dit verband voor het eerst vermeld in de *Inst.* 1543 (VG: 1545). Eveneens van 1543 dateert de volgende toevoeging in dezelfde paragraaf: 'Intussen verzet ik mij er zo weinig tegen dat de schapen voor de herder verschijnen, zo vaak zij aan het heilig avondmaal willen deelnemen, dat ik wel zeer gaarne zou willen dat dit allerwegen werd waargenomen'. Iets van deze aard had Calvijn in 1540 in zijn straatsburgse gemeente ingevoerd. Vgl. blz. 159 vv.

84 III, 4, 14 (IV, p. 101, 9 sqq.).

85 Sleutelmacht wordt ook uitgeoefend in het huisbezoek van de predikanten en

ook de kerkelijke tucht haar plaats. Er bestaat voor Calvijn duidelijk verschil tussen de beide uitspraken van Christus over het binden en ontbinden, die in Matth. 16 : 19 en in Matth. 18 : 15 vv. De eerste⁸⁶ heeft betrekking op de prediking, de tweede op de 'disciplina excommunicationis'.⁸⁷ Dit verschil maakt echter de verwantschap niet ongedaan. O.a. is de macht waarmee gebonden en ontbonden wordt in beide dezelfde, nl. 'per verbum Dei'. 'Wanneer over de sleutelen gehandeld wordt, moeten wij altijd oppassen niet te dromen van een of andere macht, die van de prediking van het evangelie gescheiden is'.⁸⁸

Handelt Calvijn over de bediening van Woord en sacrament, dan kan men de indruk krijgen dat de sleutelmacht niets anders is dan 'potestas solvendi'.⁸⁹ Schrijft hij over de bediening van de sleutelen buiten de kerkdienst, dan accentueert hij niet altijd gelijk; soms gaat het hem immers om het wekken van vertrouwen in de vergeving, soms om vermanen. Stelt hij opzettelijk de tucht aan de orde, onvermijdelijk valt dan veel nadruk op de 'potestas ligandi'.⁹⁰ Toch is het *binden* ten opzichte van het evangelie altijd iets 'bijkomstigs', iets dat met de aard daarvan eigenlijk niet strookt. Alleen door de verwerping door de goddelozen wordt het evangelie een reuk ten dode.⁹¹ Maar óók wanneer er gebonden wordt, gaat de relatie met het evangelie niet teloor.⁹² Door de aankondiging van het gericht wordt de zondaar teruggeroepen tot de zaligheid.⁹³

De geest waarin de tucht wordt uitgeoefend

Het voorgaande deed reeds vermoeden in welke geest Calvijn wil dat de

ouderlingen en in alle vermaan, dat zij of ook de gewone gemeenteleden doen uitgaan. IV, 12, 2 (V, p. 213, 10 sqq., 15 sqq.); III, 4, 12 (IV, p. 99, 15 sqq.).

86 Naast Matth. 16 : 19 plaatst Calvijn Joh. 20 : 23 dat volgens hem dezelfde strekking heeft. IV, 11, 1 (V, p. 196, 1 sq., 13 sqq.).

87 IV, 11, 1.2 (V, p. 196, 7 sqq.; 197, 27—198, 1 sqq.); *Comm. in harm. evang., OC*, XLV, c. 515 (Matth. 18 : 18): 'Haec distinctio tenenda est, quod illic simpliciter de verbo praedicato, hic autem de publicis censuris et disciplina disseritur.'

88 III, 4, 14 (IV, p. 101, 22 sqq.); vgl. III, 4, 14 (IV, p. 101, 27 sqq.).

89 Bv. IV, 1, 22 (V, p. 25).

90 Dus bv. in de capita 11 en 12 van *Inst.*, IV.

91 *Comm. in harm. evang., OC*, XLV, c. 475 (Matth. 16 : 19): 'Quanquam notandum est, hoc evangelio esse accidentale, et quasi praeter naturam: . . .'. Als de verworpenen door hun schuld het leven niet in dood zouden veranderen, zou het evangelie voor allen een kracht Gods tot zaligheid zijn. Vgl. *Comm. in evang. Ioann., OC*, XLVII, c. 442 (Joh. 20 : 23): 'Dat wij met God verzoend worden, 'hoc evangelii proprium est'; dat aan de ongelovigen de eeuwige dood wordt aangezegd, is een 'accidentale'. *Comm. in Cor. II, OC*, L, c. 116 (2 Kor. 10 : 6): 'Het tot gehoorzaamheid aan Christus brengen is 'proprius evangelii finis'. Daarom moet men zich eerst beijveren met zachtheid dit doel te bereiken alvorens over te gaan 'ad poenam rebellionis'. 'Unde et solvendi mandatum prius dedit Christus quam ligandi'.

92 IV, 11, 1 (V, p. 196, 24 sqq.): 'Quae enim est summa Evangelii, nisi quod omnes servi peccati et mortis solvimur ac liberamur per redemptionem quae est in Christo Iesu? qui vero Christum liberatorem ac redemptorem non suscipiunt nec agnoscunt, eos aeternis vinculis damnatos addictosque esse?'

93 IV, 12, 10 (V, p. 221, 7 sqq.).

tucht wordt uitgeoefend. Met het Woord houdt ook in: met het woord, niet met het zwaard, met uitwendige dwang. Het betekent óók: in een evangelische gezindheid. Calvijn drukt dit uit op zijn manier.

Dat is dan de manier van Augustinus. Het is opvallend dat Calvijn over de 'modus quo' van de tucht voortdurend spreekt in aan Augustinus ontleende woorden.⁹⁴ In zijn strijd en die van de andere hervormers tegen de dopers herkende hij de strijd van de kerkvader tegen de donatisten. Evenals de donatisten waren de dopers voorstanders van een rigoureuze tucht en scheidden zij zich af wanneer de kerk daarin niet met hen meeging.⁹⁵

Tucht kan niet uitgeoefend worden zonder strengheid. Dat wordt niet altijd voldoende bedacht.⁹⁶ Te grote toegeeflijkheid is af te keuren.⁹⁷ Maar ook het omgekeerde: het zich overgeven aan overmatige strengheid in plaats van optreden met de door de Heer vereiste zachtmoedigheid.⁹⁸ Er moet wel strengheid zijn maar getemperde.⁹⁹ De strengheid moet verbonden zijn met zachtmoedigheid (mansuetudo),¹⁰⁰ mildheid (clementia), vriendelijkheid (huma-

94 Bv. Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*: IV, 1, 16 (V, p. 20, 6 sqq.); IV, 12, 12 (V, p. 223, 15 sqq., ten dele hetzelfde citaat); IV, 12, 11 (V, p. 222, 4 sqq., 15 sqq., 23 sqq.; 223, 2 sqq., waar Augustinus een brief van Cyprianus citeert); IV, 12, 12 (V, p. 223, 15 sqq.). *Epistolae*: IV, 12, 8 (V, p. 220, 1 sqq.).

Een volledige opgave van Calvijns 'références augustiniennes' geeft Smits, *Augustin dans l'oeuvre de Calvin*, II, p. 27 ss.

95 IV, 12, 12 (V, p. 223, 6 sqq.). Vgl. r. 11 sq.: 'Qualiter hodie faciunt Anabaptistae'. IV, 1, 13 (V, p. 17, 6) stelt Calvijn de dopers op één lijn met de kartharen en donatisten; IV, 1, 23 (V, p. 26, 4 sqq.) met de novatianen. Vgl. Mooi, *Kerk- en dogmahistorisch element*, blz. 88 v., 245 v., 248 v.

96 IV, 1, 7 (V, p. 12, 23 sq.): 'non semper ea viget disciplinae severitas quae debet'. Calvijn citeert hier Augustinus, *De baptismo contra Donatistas*.

97 IV, 1, 15 (V, p. 19, 7 sqq.); IV, 12, 5 (V, p. 215, 21 sqq.). Vgl. IV, 12, 11 (V, p. 222, 25 sqq.: een citaat uit Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*). *Sermons sur Deut.*, P. IV, OC, XXVIII, c. 147 (Deut. 23 : 24—24 : 5), waar Calvijn tegenover elkaar stelt de gang van zaken in 'l'Eglise primitive' en die welke thans wel valt waar te nemen: 'Nous voyons aussi quant à la Cene de nostre Seigneur Iesus, qu'elle estoit administree tellement, que si un homme estoit de vie dissolue, il estoit dechassé: et l'excommunication estoit bien en autre vigueur qu'elle n'est pas: et on en usoit aussi en autre façon qu'aujourd'hui... Or nous n'avons point toutes ces choses comme il appartient. En la police on ne corrige pas les fautes à demi: et s'il y a des corrections, ce ne sont que ieus par maniere de dire'. — Dat Calvijn overigens ook de praktijk van de oude kerk met betrekking tot de tucht niet zonder meer goedkeurd, zal aanstonds blijken.

98 IV, 1, 13 (V, p. 17, 19 sq.).

99 *Comm. in Thess. II*, OC, LII, c. 216 (2 Thess. 3 : 15): 'Rigori temperamentum mox adhibet' [Paulus].

100 IV, 12, 8 (V, p. 218, 33 sq.): 'Hoc tamen praeteriri non debet, talem severitatem decere Ecclesiam quae cum spiritu mansuetudinis coniuncta est.' Vgl. *Calvijn aan de gelovigen in Frankrijk*, 1559, OC, XVII, c. 711 sq.: Calvijn wekt op om voor degenen aan wie de uitoefening van de tucht is opgedragen, te bidden of God hen moge leiden 'en prudence, doulceur, zele et droicture'.

nititas), barmhartigheid (*miseriordia*), zachtheid (*lenitas*).¹⁰¹ Want de tucht is wel straf,¹⁰² maar tegelijk geneesmiddel.¹⁰³ Ze is om met Augustinus te spreken: '*medicinae vindicta*'.¹⁰⁴ Altijd zal men er, het gebod van Paulus (2 Kor. 2 : 7) indachtig, voor moeten waken dat degene die men straft niet door droefheid verslonden wordt. De '*regula moderationis*' kan het best worden ontleend aan het dóel van de tucht: de zondaar moet tot berouw worden gebracht en slechte voorbeelden moeten uit de gemeente worden verwijderd. Is dit doel bereikt, dan moet men op de zondaar geen verdere druk uitoefenen.¹⁰⁵ Tucht die geen maat houdt, verbittert,¹⁰⁶ wordt een foltering,¹⁰⁷ is bijzonder gevaarlijk¹⁰⁸ omdat ze leidt tot huichelarij of wanhoop¹⁰⁹ in plaats van tot berouw en bekering.

Vandaar dat Calvijn geen enkele verontschuldiging ziet voor de '*immodica severitas*' van de '*veteres*'.¹¹⁰ Met de '*veteres*' bedoelt hij in dit verband geenszins alleen de donatisten! Er zijn in de oude kerk openbare boetedoeningen en avondmaalsonthoudingen opgelegd van drie jaar, zeven jaar, ja soms voor heel het leven.¹¹¹ Soms werd een gevallene niet toegelaten tot

101 '*Mansuetudo*': IV, 12, 8.9 (V, p. 218, 34; 220, 6 sq.); '*clementia*': IV, 12, 9 (V, p. 220, 10); '*humanitas*': IV, 12, 9.10 (V, p. 220, 10; 221, 18—222, 1); '*miseriordia*': IV, 12, 13 (V, p. 223, 31 sq.); '*lenitas*': *Comm. in Thess. II, OC*, LII, c. 216 (2 Thess. 3 : 15). Calvijns woordenarsenaal ter aanduiding van de andere component is minder uitgebreid: vaak '*severitas*', bv. IV, 12, 6.8 (V, p. 217, 17; 218, 33), verder '*austeritas*', VI, 12, 8 (V, p. 219, 13), '*rigor*' (zie aant. 99). Meermalen zijn deze woorden voorzien van kritiserende adiectiva: '*immoderata severitas*': IV, 1, 13 (V, p. 17, 19 sqq.), '*immodica austeritas*': IV, 12, 8 (V, p. 219, 13); in Augustinus-citaten: '*inusitata asperitas*': IV, 12, 11 (V, p. 222, 9), '*rigida severitas*': IV, 12, 12 (V, p. 223, 19 sq.). Zéér kritisch: '*crudelis saevitia*': IV, 12, 12 (V, p. 223, 25).

102 IV, 11 en 12, passim; *Institution puerile, OS*, II, p. 154, 1: '*punition et peine*'.

103 IV, 12, 1 (V, p. 213, 8): '*unicum remedium*'; IV, 1, 16 (V, p. 20, 11: Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*): '*medicina*'; IV, 12, 4 (V, p. 214, 17 sq.): '*optimum sanitatis subsidium*'.

104 IV, 1, 16 (V, p. 20, 9 sq.: *Contra epistolam Parmeniani*). Sizoo vertaalt: '*medicijn der straf*', *Weber*: '*heilende Strafe*'. Vgl. *Ord. eccl.*, *OS*, II, p. 360, 42—361, 1: '*que les corrections ne soient sinon medicines*'. *Comm. in harm. evang.*, *OC*, XLV, c. 513 (Matth. 18 : 15): '*plus quam crudele est, silentio nostro ac dissimulatione proderet eorum salutem, quos amica obiurgatione ab interitu eripere liceret*'.

105 IV, 12, 8 (V, p. 218, 33—219, 12).

106 *Comm. in Thess. II, OC*, LII, c. 216 (2 Thess. 3 : 15): '*Fieri autem non aliter potest quin exulceret severitas, ubi modum excedit*'.

107 IV, 12, 10 (V, p. 222, 2).

108 IV, 12, 8 (V, p. 219, 14 sq.).

109 IV, 12, 8 (V, p. 219, 18): '*vel magna hypocrisis, vel maxima desperatio*'. Vgl. IV, 1, 16 (V, p. 20, 9 sqq., ook hier een citaat uit Augustinus, *Contra epistolam Parmeniani*).

110 IV, 12, 8 (V, p. 219, 12 sq.); *Comm. in Cor. II, OC*, I, c. 29 (2 Kor. 2 : 6): de kerk moet '*ad dandam veniam . . . parata*' zijn. '*Qua in parte ego prudentiam desidero in veteribus episcopis. Neque sane excusari debent, quin potius notandus est eorum error, ut cavere discamus*'.

111 IV, 12, 8 (V, p. 219, 16 sq.): '*nunc in septem, nunc in quatuor, nunc in tres annos, nunc in totam vitam*'. *VG*: '*pour trois ans, quelque fois pour sept, quelque fois iusques*'.

een tweede boetedoening en bleef hij tot het eind van zijn leven uit de kerk gebannen.¹¹² Calvijn betreurt het dat ook mannen als Cyprianus, Chrysostomus en Augustinus, die zelf voor een dergelijke strengheid niet voelden, zich genoodzaakt hebben gezien van hun eigen oordeel afstand te doen en zich bij de aanvaarde gewoonte aan te sluiten.¹¹³

Voor het betrachten van matigheid noemt Calvijn nog een ander motief: het bewaren van de 'pax', van de vrede en de eenheid der kerk.¹¹⁴ Bij het uitoefenen van tucht moet men vóór alles bedacht zijn op het bewaren van de eenheid des Geestes in de band des vredes (Ef. 4 : 3).¹¹⁵ Als die band niet bewaard blijft, is het medicijn van de straf niet slechts overbodig, maar ook verderfelijk en dus geen medicijn meer.¹¹⁶ Met instemming citeert Calvijn het advies dat Augustinus destijds eens gaf,¹¹⁷ om met barmhartigheid te straffen wat men straffen kan, geduldig te dragen wat men niet kan straffen en daarover in liefde te zuchten en te klagen, totdat God het verbetert of straft, of bij de oogst het onkruid uitroeit en het kaf uitwant. Vooral wanneer heel een gemeente door een bepaalde zonde als door een besmettelijke ziekte is aangetast,¹¹⁸ is matiging van de strengheid door barmhartigheid nodig. Zonden die bij velen voorkomen, worden nu eenmaal niet door scherp en hard optreden, niet bevelenderwijs uit de weg geruimd, maar meer door onderricht dan door bevel en meer door vermaan dan door dreigen. Moet zó worden gehandeld als men te maken heeft met een zonde van de hele gemeente, strenger moet worden opgetreden als het aantal zondaren niet zo groot is.¹¹⁹ Dit is geen goedkeuren

à la mort'. — De uitgevers van de *OS* en *VG* (niet Calvijn) verwijzen hiervoor naar de concilies van Ancyra (314) en Nicea (325).

112 Verwijzing in *OS* en *VG* (IV, 12, 8) naar Tertullianus, *De pudicitia*, c. 20 en Origenes, *De oratione*, 28.

113 IV, 12, 8 (V, p. 220, 4 sq.): 'coacti sunt proprio iudicio cedere'.

114 IV, 12, 11.13 (V, p. 222, 9 sqq.; 224, 16 sqq.). Ook op dit punt spreekt Calvijn haast uitsluitend door de mond van Augustinus. *Contra epistolam Parmeniani* en *Epistolae*: IV, 1, 16 (V, p. 19 sqq.); IV, 12, 11—13 (V, p. 222 sqq.). Vgl. IV, 12, 13 (*VG*): 'toutes ces parolles sont de saint Augustin'.

115 IV, 12, 11 (V, p. 222, 15 sqq.), alwaar ook de uitspraak: 'intemperie correctionis disruptit vinculum societatis'.

116 IV, 12, 11 (V, p. 222, 16 sqq.); IV, 1, 16 (V, p. 20, 10 sq.). IV, 12, 13 (V, p. 224, 13 sqq.): 'Sed corrigendi modum ita vult temperari, ut quoad licet sanitatem potius quam exitium corpori afferat'.

117 IV, 1, 16 (V, p. 20, 21 sqq.); IV, 12, 11 (V, p. 222, 30—223, 1 sqq.). De laatste uitspraak bevat een citaat uit een brief van Cyprianus (*Epistolae*, 59, 16).

118 Vgl. voor de hier volgende uiteenzetting: IV, 12, 13 (V, p. 223, 30—224, 21).

119 Merkwaardig genoeg heeft *VG* 1560, geheel in afwijking niet alleen van de latijnse maar ook van alle vroegere franse edities: 'quand un vice est commun en tout le peuple, il se doit exercer plus grande sévérité que quand le nombre des pécheurs n'est pas si grand'. Terecht spreekt Benoit in *VG*, IV, p. 250, n. (a) van een 'texte manifestement fautif'.

Een parallel van de uitspraak van Augustinus - Calvijn vindt men bij Götze, *Wie Luther Kirchenzucht übte*, S. 31, die aan een artikel van E. Eichmann ontleent dat in een brief uit 1118 'die Bannsprüche, die über eine Vielheit von Menschen oder über den

van slapheid — van die verdenking tracht Calvijn zichzelf en Augustinus die hij ook hier nog steeds citeert, telkens vrij te pleiten —, maar het houdt wèl een aanbeveling in voor een zó gematigde wijze van straffen, dat aan het lichaam der kerk gezondheid wordt aangebracht en geen ondergang. Het voorschrift van Paulus om de bozen te verwijderen mag allerminst worden veronachtzaamd, tenminste als dit geschieden kan zonder gevaar van de vrede te schenden, van 'trouble et sédition', gelijk ook de bedoeling van de apostel is geweest (1 Kor. 5 : 3-7; Ef. 4 : 2 vv.).

Om dezelfde redenen waarom de kerkelijke tucht zich moet kenmerken door een door mildheid getemperde strengheid — het heil van de zondaar en het welzijn van de gemeente — moet ze soms langer aanhouden dan de wereldlijke straf.¹²⁰ Een voorbeeld: in een goed ingerichte stad wordt een dronkaard gestraft met de kerker, een hoereerder krijgt dezelfde of een zwaardere straf. Op deze manier wordt satisfactie gegeven zowel aan de wetten als aan de overheid en het aardse gerecht. Maar als de kwaaddoener geen enkel teken van berouw toont, is voor de kerk de zaak niet afgedaan. Deze zal de zondaar niet tot het avondmaal toelaten, voordat hij door een openlijke verklaring van berouw de door hem verwekte aanstoot heeft weggenomen. Ook hier blijkt het eigen karakter van de kerkelijke tucht. Ze beoogt geen vergelding, maar berouw en verzoening. Ze is *geestelijk* van aard.

De in aanmerking komende zaken

Wij treffen bij Calvijn geen verdeling aan van de laakbare daden in zulke die alleen tot de competentie van de burgerlijke rechtspraak moeten worden gerekend en andere die uitsluitend onder de kerkelijke jurisdictie zouden vallen.¹²¹ Uit het voorgaande bleek ons dat verschillende zondaars met beide te maken kregen en ook waaróm. Maar er waren zaken waarvan Calvijn oordeelde dat de kerkelijke rechtspleging zich daarmee liever niet moest inlaten.¹²² Dat gold met name van zaken van zuiver civiele aard zoals schuldvorderingen. Dat daarover kwesties kunnen ontstaan, spreekt vanzelf. Maar een rechtbank waarin over dit soort 'res terrenae' wordt getwist en gepleit — vindt Calvijn —, kan toch moeilijk een 'iudicium Ecclesiae' heten en haar rechtspleging kwalijk geestelijke jurisdictie!¹²³

Fürsten ergehen, unfruchtbar, ja hochfahrend, sakrilegisch und verderblich genannt werden, weil sie vielmehr geeignet seien, die einfachen guten Leute zu verwirren als die Bösen zu bessern'.

120 IV, 11, 3 (V, p. 199, 12 sqq.).

121 Vgl. blz. 241.

122 IV, 11, 7 (V, p. 202, 19 sqq.).

123 'Et tamen spirituale iurisdictionem adhuc vocant, ubi non nisi de rebus terrenis litigatur'.

Calvijn schrijft hier niet over denkbeeldige gevallen. Hoe het in de rechtbanken van de kerk van Rome meermalen toeging, schetst hij¹²⁴ als volgt: 'Moet een of ander arm mannetje (pauperculus aliquis) geld betalen? Hij wordt gedagvaard. Als hij verschijnt, wordt hij veroordeeld. Betaalt hij na die veroordeling niet, dan krijgt hij een aanmaning. Van de tweede aanmaning gaat men over tot de excommunicatie. Wanneer hij niet verschijnt, krijgt hij een aanmaning om voor het gerecht te komen. Stelt hij dat uit, dan wordt hij opnieuw aangemaand en weldra geëxcommuniceerd'.

De beschrijving is bijzonder levendig. Men vraagt zich onwillekeurig af: zou Calvijn onder het schrijven misschien herinnerd zijn aan de excommunicatie van zijn eigen vader, Gérard Cauvin, een gebeurtenis die hij meemaakte toen hij ongeveer twintig jaar oud was? Cauvin, onder meer secretaris van het bisdom Noyon en promotor van het kapittel¹²⁵ aldaar, raakte in conflict met het kapittel naar aanleiding van de manier waarop hij twee erfenissen van overleden geestelijken had afgewikkeld. Bovendien meende het kapittel een geldvordering op hem te hebben. De procedure tegen Gérard Cauvin kenmerkte zich door de gebruikelijke aanmaningen en dwangbevelen met daaraan verbonden termijnen. Ze eindigde met zijn excommunicatie. De geëxcommuniceerde overleed 26 mei 1531. 27 mei verschenen zijn zoons Charles en Jean voor de kanunniken om te pleiten voor een begrafenis van hun vader in gewijde aarde. Charles voerde als oudste het woord. Pas toen hij beloofd had dat de vordering op zijn vader vóór het feest van de heilige Remigius (1 oktober) zou worden betaald, verklaarde het kapittel het lichaam voor geabsolveerd en verleende het toestemming tot een christelijke begrafenis.¹²⁶ Men zou zeggen: voor een eenentwintigjarige toch wel iets om nooit te vergeten!¹²⁷ Overigens is het wél merkwaardig van Calvijns levendige relaas een sprekende parallel te vinden bij Luther!¹²⁸

De personen die aan de tucht leiding geven

Het eigen karakter van de kerkelijke tucht komt ook uit in de personen die

124 Eveneens IV, 11, 7.

125 De 'promotor iustitiae' in de kerkelijke rechtspraak is te vergelijken met de officier van justitie in de wereldlijke. Vgl. Ewers, s.v. *Kirchenanwalt*, *LThK*, VI, Sp. 192.

126 Een schets van de gebeurtenissen bij Lefranc, *Jeunesse de Calvin*, p. 16 ss. (cf. p. 196 ss.); Doumergue, *l.c.*, I, p. 114 s., 194. Lefranc dateert de excommunicatie van Gérard Cauvin in 1531, hetzelfde jaar waarin ook zijn zoon Charles, om heel andere redenen overigens, werd geëxcommuniceerd. In elk geval was Charles Cauvin zelf geëxcommuniceerd toen hij voor het kapittel voor de christelijke begrafenis van zijn vader pleitte.

127 Over de invloed van de strubbelingen tussen Gérard Cauvin en het kapittel op de toekomstige hervormer wordt verschillend gedacht. De mening van Lefranc, *l.c.*, p. 15, dat die invloed 'considérable' moet zijn geweest, is weersproken door Lecoultré, *Conversion de Calvin*, p. 14, die enig verband tussen 'ces querelles financières' en Calvijns geestelijke ontwikkeling nauwelijks aanwezig acht. Anderen nemen een tussenstandpunt in. Bv. Ganoczy, *Jeune Calvin*, p. 55: 'Même si nous n'attribuons pas autant de portée à cet incident navrant que l'a fait A. Lefranc, nous pensons vraisemblable qu'il a laissé des blessures dans l'âme du futur réformateur; blessures qui, à la prochaine manifestation de dureté clericale, risquaient de se rouvrir. En tout cas, le réformateur aura plus tard des mots très durs contre l'emploi abusif des armes spirituelles dans le domaine temporel'.

128 *Ein Sermon von dem Bann*, *WA*, VI, S. 75.

er leiding aan geven. Dit moeten kerkelijk gekwalificeerde personen zijn. Dat Calvijn dit noodzakelijk acht, blijkt o.a. uit zijn afwijzing van de opvatting als zou men in de uitoefening van de kerkelijke tucht te maken hebben met 'un ordre temporel', zinvol voor de tijd dat er nog geen christelijke overheden waren maar thans niet meer.¹²⁹

Calvijn bestrijdt dit gevoelen op verschillende gronden. In de eerste plaats wordt hier voorbijgegaan aan het diepgaand onderscheid tussen de kerkelijke en de burgerlijke macht. De burgerlijke macht beschikt over het zwaardrecht, de kerkelijke niet. De overheid legt haar straffen dwingend op, de kerk streeft er naar de zondaar niet 'malgré soy' te straffen. De overheidsstraf bedoelt satisfactie te geven aan de wet, de overheid en de justitie; de kerkelijke straf beoogt boetvaardigheid te wekken en verzoening te bewerken. In de tweede plaats blijkt uit de woorden van Christus in Matth. 18 : 18, dat wij in de instelling van de kerkelijke tucht — kerkelijk óók in deze zin: uitgeoefend *vanwege* de kerk — te maken hebben met een 'statum et perpetuum Ecclesiae ordinem, non temporarium'.¹³⁰ En tenslotte is de gewraakte opvatting volgens Calvijn ook historisch niet houdbaar: bij het optreden van de christelijke overheden is de geestelijke rechtspleging niet afgeschaft, maar werd alleen haar verhouding tot de wereldlijke opnieuw geregeld. En christelijke magistraten hebben zich ook metterdaad aan de geestelijke jurisdictie onderworpen.

De uitoefening ervan, zo verklaart Calvijn soms,¹³¹ komt alleen toe aan hen die de Heilige Geest hebben ontvangen. Niemand kan de sleutelen hanteren zonder te staan onder zijn heerschappij en leiding en zonder dat Hij aangeeft hoe er gehandeld moet worden. Woorden als deze mogen niet spiritualistisch worden misverstaan. Want of de ambtsdragers de Heilige Geest bezitten, moet blijken uit de wijze waarop zij handelen.¹³² Waar gehandeld wordt overeenkomstig het Wóórd, daar is de Heilige Geest.¹³³

§ 4. DOOR WIE DE TUCHT WORDT UITGEOEFEND

De Institutie van 1536 en 1539

Aanknopen bij het slot van de vorige paragraaf komt nu de vraag aan de

129 IV, 11, 3 (V, p. 199, 1 sqq.). Aan wie hier gedacht moet worden is duidelijk. De uitgevers van *OS* verwijzen naar Bullinger (V, p. 199, 39, n. 1), Benoit in *VG*, IV, p. 223, n. 5, naar Luther en Zwingli. Al is de verwijzing naar Luther niet geheel ten onrechte, diens *principiële* standpunt was, gelijk wij zagen, zeker niet: 'abandonner au Magistrat la jurisdiction ecclésiastique, et, en particulier, l'excommunication'.

130 IV, 11, 4 (V, p. 199, 35—200, 1 sqq.).

131 III, 4, 20 (IV, p. 109, 5 sqq.).

132 III, 4, 20: 'Ils [de priesters die de sleutels willekeurig bedienen] se vantent d'avoir le saint Esprit, mais par leurs faits ils le nient'.

133 III, 4, 2 (IV, p. 109, 32 sqq.). Vgl. voor de vraag: 'qui décidera [volgens Calvijn] lesquels ont reçue le Saint-Esprit et sont en droit d'exercer le pouvoir des clefs?' ook Schummer, *Ministère pastoral*, p. 67 s.

orde, door wie volgens Calvijn de tucht *in concreto* moet worden uitgeoefend. Wij gaan bij ons onderzoek daarnaar uit van wat hij daarover heeft opgemerkt in de eerste twee edities van de *Institutie*, die van 1536¹³⁴ en 1539.¹³⁵ Het verschil uiteenzettend tussen Matth. 16 : 19 (en Joh. 20 : 22 vv.) en Matth. 18 : 15 vv., schrijft hij, dat de eerstgenoemde plaats handelt over de prediking die waargenomen wordt door de dienaren, en de tweede betrekking heeft op de 'tucht der excommunicatie' die aan de kerk is toevertrouwd.¹³⁶ Dit laatste accentueert hij bijzonder krachtig. God roept de kerk tot de tuchtoefening, niet 'een paar getonsureerde, kaalgeschoren, in linnen geklede lieden' maar veeleer de in zijn naam vergaderde 'coetus fidelis populi'.¹³⁷ Spotters zeggen wel: hoe kan nu een klacht worden voorgelegd aan een kerk die over de hele aarde verspreid en verbreed is? Maar daar moet men niet van onder de indruk komen. Het is duidelijk genoeg dat Christus hier spreekt over elke christelijke gemeente; kerken kunnen immers worden ingesteld in elke afzonderlijke plaats of provincie.¹³⁸

De latere edities van de Institutie

Leggen wij hiernaast de overeenkomstige passages in de edities van 1543 en later, dan constateren wij het volgende.

a. Het onderscheid tussen Matth. 16 : 19 en Matth. 18 : 15 vv. beschrijft Calvijn in precies dezelfde bewoordingen als in 1536 en 1539.¹³⁹

b. De zinnen waarin hij zo héél nadrukkelijk de 'ecclesia', de 'coetus fidelis populi', als enig subject van de tucht aanwees, zijn geschrapt.¹⁴⁰

c. In een toevoeging¹⁴¹ wordt o.a. verklaard, dat het vermaan en de bestraffing van de kerk niet kunnen geschieden zonder onderzoek van de zaak en dat daarom een gerechtelijk optreden en een zekere orde nodig zijn. 'Willen wij (dus) de belofte van de sleutelen niet teniet doen en de excommunicatie, de plechtige vermaningen en wat dies meer zij, niet geheel terzijde stellen, dan zullen wij aan de kerk noodzakelijk een zekere jurisdictie moeten toestaan'. Voor dit doel zijn er van het begin af in de kerken rechtbanken (*iudicia*) geweest, samengesteld uit 'presbyteri'. Ze zijn 'door de Geest van Christus'

134 *OS*, I, p. 185—187.

135 *OC*, I, c. 710—712.

136 'hic ad disciplinam excommunicationis pertinet, quae ecclesiae permissa est'.

137 'Ecclesiam autem vocat, non pauculos tonsos, rasos, linigeros, sed coetum fidelis populi, in nomine suo coactum'.

138 'Satis ostendit Christus, se de omni christiana congregatione loqui, ut in singulis locis aut provinciis constitui ecclesiae possunt'.

139 *OC*, I, c. 598. Vgl. IV, 11, 2 (V, p. 198, 8 sqq.).

140 Vgl. *OS*, V, p. 198, n. 1.

141 *OC*, I, c. 647 sq. (8, 169). In de editie 1559 werd deze toevoeging geplaatst direct voor de uiteenzetting over Matth. 16 : 19 en Matth. 18 : 17 vv. Zie IV, 11, 1 (V, p. 195, 3—36).

verordend,¹⁴² al kan men ook zeggen dat Christus eigenlijk niets nieuws (nihil novum) instelde, want de rechtbanken hadden in het joodse sanhedrin reeds hun prototype.¹⁴³ Ze hebben behoorlijk gefunctioneerd tot ongeveer de tijd van Ambrosius. Daarna werd de kerkelijke rechtspleging hoe langer hoe meer het monopolie van de bisschoppen.¹⁴⁴

Soms kan men de indruk krijgen dat in de rechtbank der kerk alleen de 'regeerouderlingen' zitting zouden hebben: de 'gubernationes' van 1 Kor. 12 : 28, de 'προϊστάμενοι' van Rom. 12 : 8, de tweede soort 'presbyteri' van 1 Tim. 5 : 17, waarvan Calvijn zegt, dat Paulus daaronder diegenen verstaat die aangesteld waren 'pour avoir esgard sur les moeurs, et corriger les délinquans par excommunication'.¹⁴⁵

Toch kan er geen twijfel over bestaan of Calvijn heeft de uitoefening van de tucht ook gerekend tot het werk van de eerste soort 'presbyteri', van hen die in het Woord arbeiden.¹⁴⁶ In de rechtbank van de kerk, de kerkeraad,¹⁴⁷ hebben zowel de 'verbi ministri' zitting als diegenen die hun uit de gemeente als 'morum censores' zijn toegevoegd.¹⁴⁸

Wat blijkt dus? In de eerste plaats dat Calvijns beschouwing van het sub-ject van de kerkelijke tucht tussen de verschijning van de edities 1536 en 1543 van de *Institutie* een opmerkelijke wijziging heeft ondergaan. Werd in 1536 en ook nog in 1539 met veel nadruk en exclusiviteit gezegd, dat de tucht moet worden uitgeoefend door de in Christus' naam *vergaderde gemeente*, in 1543 ontbreekt de exclusiviteit en valt ook de nadruk duidelijk op iets anders, nl. hierop, dat voor een goede tuchtoefening een *kerkelijke rechtbank* onontbeerlijk is.

Maar in de tweede plaats: Calvijn heeft de wijziging blijkbaar niet beschouwd

142 *OC*, I, c. 651 (8, 173); IV, 11, 6 (V, p. 202, 13): 'consessum a Spiritu ordinatum'. *Sizoo* vertaalt 'consensus' hier met: kerkeraad.

143 *OC*, I, c. 649 (8, 171); IV, 11, 4 (V, p. 200, 6 sqq.). Vgl. IV, 11, 1 (V, p. 196, 2 sqq.).

144 *OC*, I, c. 650 sq. (8, 173); IV, 11, 6 (V, p. 201 sq.). Vooral Cyprianus ontvangt lof voor zijn op de bres staan voor een behoorlijk functioneren van het college van presbyters. Vgl. IV, 6, 4 (V, p. 93, 13 sqq.); IV, 19, 14 (V, p. 448, 28 sqq.).

145 IV, 11, 1 (*VG*). Vgl. IV, 3, 15 (V, p. 55, 10 sq.); IV, 4, 1 (V, p. 58, 16 sqq.). *Cat. Gen.*, 373, *OS*, II, p. 144, 11. *Comm. in Rom.*, *OC*, XLIX, c. 240 (Rom. 12 : 8).

146 Vgl. IV, 3, 6 (V, p. 48, 25 sqq.) waar de taak van de herders zó omschreven wordt: 'ita... praeesse Ecclesiae, ... ut Christi doctrina populum ad veram pietatem instituant, sacra mysteria administrent, rectam disciplinam conservent atque exercent'. Voorts: IV, 3, 4.8 (V, p. 46, 31 sqq.; 50, 21 sqq.); IV, 4, 2 (V, p. 59, 15 sqq.); *Petit traité*, *OS*, I, p. 516. Vgl. Niesel, *Theologie Calvins*, S. 200 f.

147 IV, 12, 2 (V, p. 213, 28): 'Ecclesiae iudicium, qui est Seniorum consensus'. Vgl. IV, 4, 2 (V, p. 59, 15 sq.); 'Presbyterorum collegium'; IV, 11, 6 (V, p. 201, 29 sq.): 'senatus Presbyterorum'.

148 *Comm. in evang. harm.*, *OC*, XLV, c. 516 (Matth. 18 : 18): 'Atqui legitimam ecclesiae gubernationem presbyteris iniunctam fuisse constat, non tantum verbi ministris, sed qui ex plebe morum censores illis adiuncti erant'. Zie ook: IV, 11, 6 (V, p. 201, 29 sqq.).

als een *principiële*. Want hij *blijft* schrijven: de prediking is de taak van de dienaar des Woords maar de tucht is aan de gemeente toevertrouwd.¹⁴⁹

Hier rijzen twee vragen. De eerste is deze: wat heeft Calvijn bewogen zijn oorspronkelijk denkbeeld te modificeren? Stellig moet hier in de eerste plaats gedacht worden aan de eisen van de praktijk. Tuchttoefening: taak van de gemeente — dat kon gemakkelijk uit Matth. 18 worden afgelezen. Maar hoe zou de concrete gemeente van Genève die taak kunnen volbrengen? Hier diende zich aanstonds de noodzaak aan van een of ander 'orgaan'. Zo iets kwam er ook in 1537. Na het mislukken van de poging de kerkelijke tucht in Genève ingevoerd te krijgen, bleef het hele probleem, inclusief de vraag naar het geschikte 'orgaan', Calvijn bezighouden. In Straats-
Ongetwijfeld heeft deze naderē kennismaking met buchers streven en ideeën zijn uitwerking op Calvijn niet gemist.¹⁵⁰

Een andere factor mag echter evenmin over het hoofd worden gezien: Calvijns voortgezette studie van de Schrift, de kerkvaders en de decreten van de oude kerk.¹⁵¹ Dat hij zijn teksten bestudeerde niet los van zijn wensen voor de praktijk, zal wel waar zijn. Daaraan ontkomt waarschijnlijk niemand.¹⁵² Toch zegge men niet te gauw dat bij Calvijn de theologie, althans op dit punt, (de eisen van) de praktijk is gevolgd.¹⁵³ Een parallelle ontwikkeling van beide laat zich veel gemakkelijker verdedigen.¹⁵⁴ De *Ordonnances ecclésiastiques* werden opgesteld in de laatste maanden van 1541. Met het gereedmaken van de derde uitgave van de *Institutie* was Calvijn echter al in Straatsburg begonnen. In Genève was hij er aanstonds mee verder gegaan en reeds in januari 1542 was de tekst bij de drukker. Al kwam het boek door bijzondere omstandigheden pas in maart 1543 van de pers, L. Smits rekent het tot Calvijns *straatsburgse* werken.¹⁵⁵

149 De uitspraak blijft tot in de laatste editie van de *Inst.* ongewijzigd staan.

150 Vgl. Anrich, *Calvinische Kirchenverfassung*, S. 24; Wendel, *l.c.*, p. 104 s.

151 Smits, *l.c.*, I, p. 59, 62. Tot deze studiën werd hij gestimuleerd door zijn profesoraat in de exegese en zijn deelname aan de godsdienstgesprekken van Hagenau (1540), Worms (1540—41) en Regensburg (1541).

152 Vgl. intussen Smits' positieve waardering van Calvijn als interpreet van Augustinus. Smits, *l.c.*, I, p. 252.

153 Zo doen in meerdere of mindere mate Werdermann, *a.a.O.*, S. 311; Wernle, *Calvin*, S. 366, 368 f. (vgl. echter S. 357, zie volgende aant.); Anrich, *a.a.O.*, S. 15 f.; Bohatec, *a.a.O.*, S. 454; Dankbaar, *Voorgeschiedenis van het ouderlingenambt*, blz. 166, 176, 180.

154 Vgl. Richel, *a.w.*, blz. 214; Caswell, *Calvin's view of discipline*, p. 222: 'Calvin is said by some to have invented this office [dat van de ouderling], subsequently searching in the Scriptures for warrant for it. But this is hardly so, when we think of his reading of the Bible... — his reading of the Fathers and his experience of the *curatores animarum* in Strasbourg'. Zelfs Wernle, *a.a.O.*, S. 357, merkt op over wat hij noemt 'den Entwurf einer Kirchenordnung aus Gottes Wort für alle Zeiten' in de *Inst.* 1543: 'Er war bei Calvin hervorgewachsen aus der ihm eigenen Verbindung rastlosen gelehrten Studiums mit eifriger kirchlicher Praxis und Arbeit an der Wirklichkeit'. Diezelfde verbinding tussen voortgaande bezinning en bedacht zijn op de eisen van de praktijk zou ik ook willen aannemen in de *Articles*, waar de ouderling voorkomt zonder ouderling te heten. *OS*, I, p. 373 sq. Vgl. blz. 151.

155 Smits, *l.c.*, I, p. 64. Vgl. *OS*, III, p. XIX sc., waar ook uit de brief van Calvijn

En al is er op de kwalificatie 'justification théologique des ordonnances de 1541'¹⁵⁶ op zichzelf weinig af te dingen, men zij voorzichtig met te spreken van een rechtvaardiging *achteraf*.¹⁵⁷

De tweede vraag is de volgende:

Hoe kon Calvijn in de *Institutie* 1543 enerzijds handhaven dat de uitoefening van de tucht is toevertrouwd aan de geméente¹⁵⁸ en anderzijds die tegelijk voor een belangrijk deel leggen in de handen van de ouderlingen en dienaren?

In de eerste plaats zal men er goed aan doen te bedenken dat dit laatste niet betekent, dat de gemeente voortaan geheel zou zijn uitgeschakeld. Calvijn blijft het gemeentelid wijzen op zijn roeping tot persoonlijk vermaan. En deze privé vermaningen slaat hij hoog aan: ze vormen het 'primum disciplinae fundamentum'.¹⁵⁹ En wat de gemeente als geheel betreft, Calvijn is van mening dat er geen enkele excommunicatie mag plaats vinden zonder haar medeweten en instemming.¹⁶⁰

Maar vervolgens: ook als de *kerkeraad* handelt, handelt in zekere zin de gemeente. Want als ambtsdragers tucht uitoefenen, representeren zij niet alleen Christus¹⁶¹ maar tegelijk de *gemeente*.¹⁶² Zij nemen immers de taak waar die

aan een ons onbekende vriend, eind jan. 1542, geciteerd wordt: 'Non memini ex quo hic sum, duas horas sine interpellatione mihi datas esse. Adde quod Institutionem latinam absolvere oportuit, in qua, postquam exierit, videbis me non leviter sudasse'. *Herminjard*, VII, p. 410.

156 Aldus H. Strohl, geciteerd bij Léonard, *Histoire du Protestantisme*, I, p. 300.

157 De mening van Dankbaar, *a.w.*, blz. 176, dat Calvijn voor het eerst in zijn *Petit traicté* (1541) melding maakt van ouderlingen die de predikant in het bestuur der kerk en de tucht moeten bijstaan, en dat in de *Commentaar op Romeinen* (1540) 'nog niets over de ouderling te vinden' is (aant. 2), is aanvechtbaar. Vgl. *OC*, XLIX, c. 240 (Rom. 12 : 8): 'προϊστομενους tametsi proprie nuncupat eos, quibus mandata erat ecclesiae gubernatio (erant autem illi seniores, qui aliis praebant ac moderabantur, vitaeque censuram exercebant), quod tamen de illis decit, extendi in universum ad praefecturas omne genus potest'. Wezenlijk hetzelfde reeds in de *Inst.* 1539. *OC*, I, c. 1103 (20, 4); vgl. IV, 20, 4 (V, p. 475, 14 sqq.).

158 Hoe weinig behoefte Calvijn eraan had deze uitspraak te verdoezelen, blijkt bv. uit een toevoeging die hij nog in 1559 aanbrengt: 'ius synedrii in posterum transferri ad Christi gregem'. IV, 11, 1 (V, p. 196, 2 sq.).

159 *OC*, I, c. 658 (8, 184); IV, 12, 2 (V, p. 213, 10 sqq.).

160 *OC*, I, c. 662 (8, 190); IV, 12, 7 (V, p. 218, 26 sqq.).

161 Vgl. in de voorgaande paragraaf de uiteenzetting over de functie van het Woord Gods in de tucht. Blz. 72 v.

162 IV, 11, 6 (V, p. 202, 10 sqq.): de 'Ecclesia' werd beroofd van het hare, toen de 'consensus a Christi Spiritu ordinatus' werd onderdrukt en afgeschaft; IV, 12, 2 (V, p. 213, 28): 'ad Ecclesiae iudicium, qui est Seniorum consensus'; IV, 12, 6 (V, p. 217, 13 sq.): in geval van verborgen zonden gaat men pas 'ad Ecclesiam' wanneer zich hardnekkigheid heeft geopenbaard.

Interessant is Calvijns betoog in *Comm. in harm. evang.*, *OC*, XLV, c. 514 (Matth. 18 : 16) waarin hij 'ecclesia' interpreteert als kerkeraad: Zeg het aan de 'ecclesia' kan niet betekenen: zeg het 'toti populo'. Want toen Christus dit woord sprak, was er nog geen christelijke gemeente. Hij moest zich in zijn manier van uitdrukken wel aansluiten bij de 'veteris ecclesiae ordo', bij de 'disciplinae forma' dus die bij de joden in gebruik

volgens Matth. 18 : 15 vv. aan de *gemeente* is toevertrouwd. Door wie? Door *Christus*. Maar dat wil dan zeggen, dat zij die deze taak namens de *gemeente* waarnemen, dit uitsluitend moeten doen in overeenstemming met het Woord van *Christus*, dwz. als *zijn* representanten.

De ambtsdragers representanten — van wie?

R. Sohm heeft de gedachte van de ambtsdrager: representant van de *gemeente*, bijzonder typerend genoemd voor Calvijn (en de gereformeerden in het algemeen). Hij geeft er echter een voorstelling van, die Calvijn allerm minst recht doet wedervaren. De kerkelijke macht zou bij hem 'körperschaftliche Gemeinde-Selbstregierungsmacht' zijn, 'mit der Gesellschaftsgewalt in jeder menschlichen Gesellschaft, mit Vereinsgewalt, Familiengewalt, Staatsgewalt *gleichartig*' en 'zweifelsohne rechtlicher und damit weltlicher Natur'.¹⁶³ Calvijn zou er in geslaagd zijn ¹⁶⁴ de gemeente te voorzien van het orgaan nodig om deze macht uit te oefenen: het 'consistoire', samengesteld uit ouderlingen. Er hebben in het 'consistoire' ook wel predikanten zitting — zij zijn zelfs 'die geborenen Führer' — maar als ouderlingen, dwz. als organen van de gemeente. De predikanten oefenen in het 'consistoire' géén macht uit krachtens hun leerambt, geen *Woord*-macht.¹⁶⁵

Terecht is tegen deze voorstelling van zaken bezwaar ingebracht, met name door J. Bohatec en, geheel in diens geest, door W. O. Münter. Aan hun argumentatie moge het volgende worden ontleend.

a. Sohm kan zijn beweringen alleen doen door volledig die plaatsen bij Calvijn te negeren waarin de spiritualiteit van de kerkelijke jurisdictiemacht uitkomt.¹⁶⁶

b. Ten onrechte concludeert Sohm uit de door Calvijn meermalen gemaakte vergelijking tussen de kerk en andere 'societates' (stad, dorp, gezin) ¹⁶⁷ tot de gelijksoortigheid van inrichting en macht van de kerk en die andere gemeenschappen. Calvijn bedoelt eenvoudig te zeggen: evengoed als in elke andere gemeenschap, zijn ook in de kerk een 'politia' en een 'disciplina' nodig.¹⁶⁸ Dat deze in de kerk een volstrekt ander karakter moeten dragen, daarvan was Calvijn overtuigd. Zo laat hij, na in *Inst.* IV, 11,1 de zo juist vermelde vergelijking gemaakt te hebben, aanstonds volgen: de geestelijke regering is van de burgerlijke 'prorsus distincta'.¹⁶⁹

was. Welnu, bij dezen berustte na de ballingschap de 'excommunicationis potestas' bij de oudsten, die in hun persoon de hele kerk vertegenwoordigden, bij het *sanhedrin*. Wel was dit *sanhedrin* aangetast door het alom heersende bederf, maar de 'ordo' prees Christus. Toen hij kort daarna zijn kerk stichtte, kwam er wel een nieuwe wijze van tucht oefening, maar daarbij bleef de oude 'ordo' gehandhaafd.

163 Sohm, *a.a.O.*, I, S. 645 u. Anm. 1.

164 Anders dan Zwingli, die er tevergeefs naar streefde. Sohm, *a.a.O.*, I, S. 648 ff.

165 Sohm, *a.a.O.*, I, das.

166 Bohatec, *a.a.O.*, S. 543.

167 IV, 11, 1 (V, p. 195, 6 sqq.); IV, 12, 1 (V, p. 212, 21 sqq.). Vgl. ook *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 514 (Matth. 18 : 16), waar Calvijn er op wijst dat zelfs de 'profanae gentes' zo iets als tucht kenden. 'Populo ergo Dei turpe ac pudendum fuisse, eius disciplinae prorsus esse expertem, cuius aliquod inter gentes exstabat vestigium'.

168 Bohatec, *a.a.O.*, das.; Münter, *Begriff des geistlichen Amts*, S. 32, 35.

169 OS, V, p. 195, 10.

In *Inst.* IV, 11,6¹⁷⁰ maakt hij een vergelijking tussen de raad der ouderlingen (consensus Seniorum) en 'quod in urbe est Senatus', de stadsraad. Hier is het 'tertium comparationis' duidelijk de *collegiale* leiding tegenover de eenhoofdige.¹⁷¹

K. Rieker meende bij Calvijn een heel andere stand van zaken aan te treffen. Volgens hem kan men bij Calvijn wel enige plaatsen vinden ten gunste van 'die Konstruktion der Kirche als der eigentlichen Inhaberin aller kirchlichen Gewalt und des Presbyteriums, insbes. der Ältesten als ihrer Repräsentanten, ihres Organs', maar die plaatsen zijn 'zu vereinzelt und zu allgemein, als dass darauf eine ganze Theorie gebaut werden könnte'.¹⁷² Rieker meent: 'Calvin ist weit entfernt davon, in den kirchlichen Amtsträgern Vertreter der Gemeinde im modernen Sinne, Mandatäre eines über ihnen stehenden Volkswillens zu erblicken.' En hij concludeert: 'Nicht die Gemeinde, sondern Christum vertreten die Geistlichen und Ältesten, gerade so wie in einem monarchischen Staate die Beamten die Person des Monarchen repräsentieren'.¹⁷³

Dat de kerkelijke ambtsdragers bij Calvijn geen vertegenwoordigers van de gemeente zijn in de door Rieker gewraakte zin, stemmen wij toe en willen wij zelfs onderstrepen. Het valt nl. op dat wanneer Calvijn uiteenzet,¹⁷⁴ dat de dienaren moeten worden gekozen door, of in elk geval met instemming en goedkeuring van de gemeente,¹⁷⁵ hij niet het minste voedsel geeft aan de gedachte dat de gemeente hen uit dien hoofde als haar gedelegeerden in de zin van uitvoerders van haar wil zou mogen beschouwen. Eer het tegendeel; hij schrijft: al worden de dienaren anders dan de apostelen 'per hominem' gekozen, het „niet 'ab hominibus'” van de apostolische aanstelling geldt ook de hunne.¹⁷⁶

170 *OS*, V, p. 201, 21 sq.

171 Vgl. Rieker, *a.a.O.*, S. 141.

172 Rieker, *a.a.O.*, S. 140.

173 Rieker, *a.a.O.*, S. 141 f.

174 *IV*, 3, 13—15 (*V*, p. 53—56).

175 In de *Inst.* 1536 (*OS*, I, p. 214) en 1539 (*OC*, I, c. 1090 sq.) betoogt Calvijn dat men de dienaren niet aan de kerken mag opdringen. De kerken moeten in hun aanstelling worden gekend. Of het beter is de dienaren aan te wijzen door de hele gemeente in vergadering bijeen, dan wel door enkelen aan wie dit toevertrouwd is of bij beschikking van de overheid (magistratus sententia), daarover kan 'nulla certa lex' worden opgesteld. Omstandigheden van plaats en gewoonten van het volk spelen hierbij een rol.

In het algemeen blijft Calvijn in de latere edities ditzelfde 'niet-principiële' standpunt — waarbij hij dus representatie toelaat in deze zin, dat een aantal kerkleden optreedt namens alle — innemen. Vgl. *IV*, 3, 13—15. Alleen vindt men daar géén toespeling meer op de 'magistratus sententia' en verdwijnt óók de volgende uitspraak, voorkomend in de edities 1536 en 1539: 'satius mihi videtur eo eligendi munere, vel magistratum, vel senatum, vel seniores aliquot defungi, advocatis semper . . . nonnullis episcopis'. Wat bedoelde Calvijn met de 'senatus', wie met 'seniores aliquot'? Waarschijnlijk toch wel respectievelijk de stadsraad en enigen van de leden daarvan. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 477. Deze weglatingen zullen wel verband houden met Calvijns praktische arbeid in Genève. Tegen een zekere mate van medezeggenschap van de overheid bij de aanstelling van ambtsdragers had Calvijn geen bezwaar, maar het was niet nodig hen op dit punt al te sterk aan te moedigen. Vgl. blz. 172.

176 *IV*, 3, 13 (*V*, p. 54, 6): 'cum piis omnibus verbi ministris commune'; *VG*: 'une chose commune avec tous bons ministres'. — Men lette er ook op dat Calvijn in zijn be-

Het is Rieker echter kennelijk ontgaan dat Calvijn wèl in een andere, meer functionele, zin over de ambtsdragers als representanten van de gemeente kan spreken, met name in verband met de tuchttoefening. De 'ex-communicationis potestas' berust 'penes seniores . . . , qui totius ecclesiae personam gerebant'.¹⁷⁷

In één opzicht is er tussen Sohm en Rieker geen verschil. Zij hebben er geen van beiden oog voor gehad dat de gedachte 'dass die Geistlichen und Ältesten den ganzen Körper der Kirche vertreten' bij Calvijn samengaat met die andere, 'dass sie Vertreter Christi oder Gottes sind'.¹⁷⁸ J. R. Weerda spreekt van een „theologische Dialektik von 'menschlich-göttlich' " bij Calvijn, waarin 'die menschlichen Komponente der Ordnungseinzelheiten' opgenomen schijnen te zijn. 'Um seines Auftrags willen ist der Prediger Vertreter Christi, nicht in seiner Person, sondern als Diener am Wort; aber doch kann der gleiche Prediger auch wieder als Vertreter der Gemeinde gelten, da es ja die Gemeinde ist, die die Funktion des Dienstes am Wort wahrzunehmen hat. Sowohl das Haupt der Gemeinde, Christus, wie die Gemeinde selbst, als sein Leib, handeln durch die gleiche Person. Ebenso kann das zuchtübende Konsistorium als der Gemeinde verpflichtet erscheinen, deren Recht und Aufgabe es in der Vermahnung und Exkommunikation der offenbaren Sünder wahrnimmt und der das Konsistorium Rechenschaft zu geben hat, und doch steht es gerade als Funktionsträger der Gemeinde ganz im Dienste des Hauptes und ist dessen Mund und Hand, und das wieder kraft des Auftrages, der es ja allein bewirkt, dass die Gemeinde in ihren Funktionen lebt'.¹⁷⁹

Tussen anarchie en tirannie

Deze paragraaf kan nu afgesloten worden. De kernachtige uitspraak voorkomend in de eerste edities van de *Institutie*, dat de uitvoering van de tucht niet toekomt aan 'een paar getonsureerde, kaalgeschoren, in linnen geklede lieden' mag dan uit de latere verdwenen zijn, dat wil allermintst zeggen dat Calvijn na 1539 tegen tuchttoefening door één of enkele personen minder bezwaar zou hebben. Hij blijft van oordeel dat het niet 'l'office d'un chascun particulier' is, tot het avondmaal toe te laten of daarvan te weren. Dat recht

antwoording van de vraag: 'Quales eligere Episcopos deceat', niets zegt in deze trant: zulken die ook goed de belangen van de kerkleden kunnen behartigen. Ook de verkiezing 'ab hominibus' wordt uitsluitend *formeel* gefundeerd: 'in hanc rem extant tot Scripturae testimonia'. — Niet onbedenklijk is daarom Bohatec's uitspraak, dat de 'Vertretung' van de gemeente door de ambtsdragers 'niet bloss *material*, sondern auch *formal* is. 'Die Geistlichen und Ältesten sind, weil durch die Gemeinde bestellt, deren Beauftragte' (*a.a.O.*, S. 497). Overigens wordt deze uitspraak in het vervolg door Bohatec weer goeddeels geneutraliseerd. Gelukkiger drukt zich Ganoczy, *Calvin théologien*, p. 318, uit: Calvijns inperking van het overigens door hem voorgestane aanwijzingsrecht van de gemeente bij de verkiezing van de predikanten is ingegeven door zijn intuïtie 'selon laquelle l'essentiel du ministère vient d'en haut'.

177 *Comm. in harn. evang.*, OC, XLV, c. 514 (Matth. 18 : 16).

178 Bohatec, *a.a.O.*, S. 496.

179 Weerda, *Ordnung zur Lehre*, S. 154.

komt toe 'à toute l'Eglise en general'. Calvijn laat daarop echter aanstonds volgen: 'ou bien au Pasteur, avec les Anciens qu'il doit avoir pour luy assister au gouvernement de l'Eglise'.¹⁸⁰

Zo heeft Calvijn zijn weg gezocht: een middenweg tussen de anarchie van de 'multitudo' en de tirannie van de 'unus homo'. Omdat het uitoefenen van de tucht eigenlijk alleen toekomt aan Christus,¹⁸¹ was voor hem de 'procedure légitime', dat de ouderlingen de tucht uitoefenen, maar niet op eigen gelegenheid, doch met medeweten en instemming van de gemeente, die er als getuige op moet toezien, dat niet door een paar mensen in willekeur wordt gehandeld. En heel de gang van handelen moest zich behalve door de aanroeping van de naam van God kenmerken door een ernst die duidelijk heenwees naar de presentie van Christus. Het moest zijn te merken dat Hij zelf zijn rechtbank presideerde.¹⁸²

In het begin van zijn uiteenzetting over de macht van de kerk, *Inst.* IV, 8,1, verklaart Calvijn dat deze macht gezien wordt 'partim in Episcopis singulis, partim in Conciliis, et iis vel provincialibus vel generalibus'.¹⁸³ In het vervolg treft men echter over uitoefening van de 'potestas iurisdictionis' door synoden niets aan. Alleen iets over de uitoefening van de 'potestas in doctrina' door de concilies.¹⁸⁴

§ 5. DE ZONDEN DIE HET KERKLID TUCHTWAARDIG MAKEN

Inleidende opmerkingen

Aan de hand van de eerste paragrafen van *Inst.* IV, 12, laat zich het volgende schematisch overzicht opstellen.

A. 'Peccata privata' (occulta, occultiora). *VG*: 'péchez cachez' (fautes secrètes, péchez plus occultes).

B. 'Peccata publica' (palam manifesta). *VG*: 'péchez publiques' (péchez manifestes, notoires). Onderverdeeld in: a. 'delicta'. *VG*: 'fautes moindres'

180 *Petit traité, OS*, I, p. 516—517. Vgl. *Comm. in Cor. I, OC*, XLIX, c. 380 (1 Kor. 5 : 4). — Toen op 23 dec. 1552 'Messieurs' [de Kleine Raad] met betrekking tot hen aan wie het avondmaal was ontzegd, tegenover de predikanten verklaarden dat 'il falloit faire quelque reconciliation' reageerde Calvijn onmiddellijk met te zeggen dat zij 'l'autorité... qui appartenoit à tous le Consistoire' niet 'aux ministres' konden geven 'et que ce n'estoit pas à nous seuls de priver de la cene, aussi n'avions pas l'autorité de recevoir ceux qui en estoient privez sans l'avis des assistans [de ouderlingen]. *Reg. de la Comp.*, I, p. 147. Vgl. *OC*, XXI, c. 530.

181 De 'disciplina' is 'Christi'. IV, 12, 7 (V, p. 218, 8 sqq.).

182 Vgl. voor geheel deze alinea: IV, 12, 7 (V, p. 218, 24 sqq.); *Comm. in Cor. I, OC*, XLIX, c. 379 sq. (1 Kor. 5 : 4). Ook Bohatec, *a.a.O.*, S. 493.

183 IV, 8, 1 (V, p. 133, 14 sqq.).

184 IV, 8, 10 sqq. en IV, 9 (V, p. 142 sq.; 150 sqq.).

(fautes plus légères); b. 'scelera vel flagitia'. *VG*: 'crimes ou actes vilains et meschans'.¹⁸⁵

Dit schema roept allerlei vragen op. Wat verstond Calvijn onder de 'peccata privata' en wat onder de 'peccata publica'? Door welke criteria of motieven worden de verschillende indelingen¹⁸⁶ bepaald? Aan welke zonden moet *in concreto* worden gedacht? Moet ook worden gedacht aan zonden tegen de léér? En tenslotte: worden (alleen) de zonden veroordeeld of (ook) de zondaars? Aan al deze vragen willen wij achtereenvolgens aandacht schenken.

Soorten van zonden; criteria van indeling

Onder de 'peccata privata' of 'occulta',¹⁸⁷ de verborgen zonden, moeten niet worden verstaan de zonden die aan de mensen *volledig* onbekend zijn.¹⁸⁸ Over die zonden¹⁸⁹ oordeelt de kerk niet, oordeelt niemand. Het kan eenvoudig niet.¹⁹⁰ De verborgen zonden die hier bedoeld worden, zijn verborgen of geheim in deze zin, dat slechts enkelen ervan op de hoogte zijn.¹⁹¹ Het zijn dus eigenlijk zonden van een tussensoort (medii generis): niet geheel verborgen en toch ook niet publiek.

Hiervan te onderscheiden zijn de 'peccata publica'.¹⁹² Dat zijn die zonden, welke niet slechts bekend zijn aan één of twee getuigen, maar die openlijk bedreven zijn en heel de gemeente aanstoot hebben gegeven.¹⁹³

Bij de 'peccata publica' kan weer onderscheiden worden tussen 'delicta', vergrijpen, en 'scelera vel flagitia', misdaden of schanddaden.¹⁹⁴ De eerste zijn vergeleken met de tweede, 'leviora'.

185 IV, 12, 3.4.6 (V, p. 213 sqq.; 217 sqq.).

186 IV, 12, 3.6 (V, p. 213, 35; 217, 15). Behalve 'divisio' gebruikt Calvijn ook 'distinctio', IV, 12, 4 (V, p. 214, 10). De 'divisiones' onderscheiden de éne 'species' of 'genus' van de andere, IV, 12, 6 (V, p. 217, 10, 13). *VG* heeft 'distinction' en 'espèce'.

187 Zie IV, 12, 6 (V, p. 217, 6 sqq.).

188 'non quae homines prorsus latent'. *VG*: 'non pas ceux qui sont du tout incognezus des hommes'.

189 Calvijn noemt IV, 12, 6, alleen de zonden van de hypocrieten, maar uiteraard vallen er ook de geheel verborgen zonden der gelovigen onder.

190 'nam illa sub Ecclesiae iudicium non cadunt'. Vgl. *Comm. in Cor. I, OC, XLIX*, c. 385 (1 Kor. 5 : 11): 'Nam interior impietas, et si quid occultum est, ab ecclesia non iudicatur'.

191 *VG*: 'tellement secrets que quelques uns les cognoissent'. Het is natuurlijk ook mogelijk dat slechts één persoon van de zonde op de hoogte is.

192 IV, 12, 6 (V, p. 217, 5 sqq.).

193 'quae... palam et cum totius Ecclesiae offensione designantur'. *VG*: 'commis manifestement, et avec scandale de toute l'Eglise'. Vgl. *Ord. eccl.*: de kerk kan ze niet 'dissimuler'. *OS, II*, p. 359, 12.

194 Aldus vertaalt *Sizoo*, die soms in plaats van 'schanddaden' heeft: 'boze daden'. *Weber* vertaalt respectievelijk: 'Vergehen' en 'Verbrechen oder Schandtaten'.

Door welke criteria of welke motieven worden deze indelingen nu bepaald? Letten wij eerst op de hoofdingeling: 'peccata privata' — 'publica'. Deze wordt in de eerste plaats bepaald door de *mate van bekendheid* van de zonden. 'Peccata privata' zijn verborgen, geheim. Daarop duiden ook de woordjes 'in te' in de uitspraak van Christus: 'Si frater tuus *in te* peccaverit'. Want 'in te' wil volgens Calvijn zeggen: 'sub tua conscientia', met uw medeweten, in deze zin 'que tu le saches toy seul, sans qu'il y ait d'autres tesoins'.¹⁹⁵ De 'peccata publica' zijn de openlijk bedreven en dus ook algemeen bekende zonden.

In de onderscheiding 'peccata privata' — 'publica' speelt nog een tweede motief een rol, dat van *de actieradius van het van de zonde uitgaande 'offendiculum'*. Is een enkele persoon beledigd, gekwetst, of de hele gemeente?¹⁹⁶ In het eerste geval heeft men te maken met een private-, in het tweede met een publieke zonde.

Nog een derde motief kan worden genoemd, nauw verwant aan het vorige. 'Offendiculum' betekent namelijk niet alleen belediging,¹⁹⁷ maar ook aanstoot in de nieuwtestamentische betekenis van het woord,¹⁹⁸ ergernis in de oudnederlandse zin van: wat iemand 'erg', dwz. slecht maakt,¹⁹⁹ iemand tot zonde aanzet.²⁰⁰ Welnu, ook in deze zin geven niet alle zonden evenveel aanstoot: de 'peccata publica' méér dan de 'privata'.

In de *Institutie* onderscheidt Calvijn, al van 1536 af, tussen 'scandalum datum' en 'scandalum acceptum'.²⁰¹ Voor het laatste, de *genomen* ergernis, moet men niet uit de weg gaan en er zijn vrijheid niet door laten beknotten. Men heeft hier immers te maken met het 'scandalum Pharisaeorum': iets dat niet verkeerd of ongepast is, wordt uit kwaadwilligheid of boosaardigheid tot een 'offensionis occasio' gemaakt.

Voor het 'scandalum datum' moet men zich wachten. De *gegeven* ergernis is immers het 'scandalum infirmorum'. Daarvan is sprake wanneer men handelt in lichtvaardigheid, brooddronkenheid of roekeloosheid en vooral wanneer men in de zonde leeft. Dan wordt ook het geloof van anderen aan het wankelen gebracht en worden ook die van de rechte weg afgevoerd of

195 IV, 12, 3 (V, p. 213, 40—214, 1 sqq.). De *VL* is hier korter: 'ita ut non sint plures consci'. Vgl. *Comm. in harm. evang., OC*, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'Ergo particula *in te* non illatam alicui iniuriam designat, sed inter occulta et manifesta peccata distinguit'. — Dezelfde exegese bij Augustinus. Vgl. Weijland, *Augustinus en de rucht*, blz. 157. — Gelijk bekend ontbreken in de uitgave Nestle-Aland van het griekse Nieuwe Testament, in overeenstemming met een aantal belangrijke handschriften, de woorden 'εις σε' in de tekst.

196 Vgl. IV, 12, 3 (V, p. 214, 2 sqq.); *Comm. in harm. evang., OC*, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15).

197 Dat óók. Vgl. III, 19, 11 (*OS*, IV, p. 290, 14 sqq.).

198 Vgl. *Comm. in evang. harm., OC*, XLV, c. 370 (Matth. 13 : 41); c. 502 sqq. (Matth. 18 : 6 vv.); III, 19, 11 sqq. (IV, p. 290 sqq.). Calvijn wisselt 'scandalum' af met 'offendiculum', 'offensa', 'offensio'.

199 Van Leeuwen, *Markus*, (KV), blz. 120 (Mark. 9 : 42—48).

200 Vgl. o.a. Guhrt, s.v. *Anstoss, Ärgernis, Begriffslexikon NT*, I, S. 24 ff.

201 III, 19, 11 (IV, p. 290, 12 sqq.). *Inst.* 1536: *OS*, I, p. 229.

daarop tot stilstand of ten val gebracht. Wie zo doet of leeft, gééft niet slechts ergernis, maar is ook een ergernis.²⁰²

Wij richten nu onze aandacht op de onderscheiding die Calvijn binnen de 'peccata publica' heeft aangebracht, die tussen de 'delicta' en de 'scelera vel flagitia'. De vraag door welk criterium deze onderscheiding bepaald wordt, is niet gemakkelijk te beantwoorden; Calvijn zelf heeft er zich nauwelijks over uitgelaten. De vraag verpláátst zich eenvoudig wanneer wij er het op zichzelf volkomen juiste antwoord op zouden geven, dat voor hem de 'delicta' de 'peccata leviora', de lichtere zonden,²⁰³ waren en de 'scelera' (dus) de zwaardere. Want waarin heeft dan het criterium voor déze distinctie gelegen?²⁰⁴

De onderscheiding mag in elk geval niet worden geïdentificeerd met die waaraan ze doet denken, de reeds in Calvijns tijd eeuwenoude distinctie tussen 'venialia' of 'levia' en 'mortalia' of 'gravia'. Deze distinctie noemt Calvijn 'stinkend' (putida)²⁰⁵ en 'dwaas' (inepta),²⁰⁶ vooral omdat ze rust op de beschouwing

202 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 370* (Matth. 13 : 41): 'Sic autem vocantur, quia non sibi tantum male vivunt, sed labefactant multorum fidem, alios morantur in recto cursu, quosdam prorsus avertunt, alios praecipitant'. — Vgl. *Inst.* 1536, *OS, I, p. 89*: 'qui . . . nihil aliud sunt quam scandala ecclesiae'.

Calvijn wijst er *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 502* (Matth. 18 : 6), op, dat het geven van ergernis altijd minachting van de zwakken tot achtergrond heeft: 'quamquam non aliunde contingit [scandalum], ut quis secure infirmos offendat, nisi quia non prosequitur eos quo decebat honore'.

De onderscheiding tussen 'scandalum acceptum' en 'scandalum datum' schijnt Calvijn te hebben overgenomen van Melanchthon, die haar in 1535 in zijn *Loci communes* introduceerde (*Loci communes* 1559, *Studienausgabe, II, 2, S. 752, Anm. zu Z. 17; 756*). Met name het 'scandalum acceptum' omschrijft Melanchthon echter ruimer dan Calvijn in de *Inst., nl.* — aldus samenvattend Schellong, *Synopt. Evangelien, S. 316, Anm. 60* — als 'die Verfolgung, die die Christenheit für ihre Lehre und die wahre Gottesverehrung erleidet'. Toen Calvijn de onderscheiding overnam 'bettete [hij] die Erörterung aber in den Zusammenhang der christlichen Freiheit ein und beschränkte sich im wesentlichen auf die Frage nach den Grenzen, die die Liebe dieser Freiheit setzt'.

Speciale aandacht aan de 'scandala' schonk Calvijn in het tractaat *De scandalis* (1550). Daarin onderscheidt hij drie 'scandalorum species': 1. die 'quae principium quasi inclusum habent in ipsa Evangelii doctrina': het evangelie is voor de wijzen van de wereld nu eenmaal dwaasheid; 2. 'Alia tametsi aliunde proveniant, perpetuo tamen fere sunt annexa': gewoonlijk meent men dat deze 'scandala' óók uit de leer voortvloeien, maar in werkelijkheid zijn het de uitbroedsels van menselijke onbeschaamdheid, onkunde en nieuwsgierigheid; 3. de 'scandala' die 'ex alienis remotisque fontibus manant': laster, kwaadaardige spot, waarmee men het evangelie afbreuk tracht te doen. *OS, II, p. 168, 20 sqq.; 194, 10 sqq.; 220, 15 sqq.*

203 *IV, 12, 4.6 (V, p. 214, 21; 217, 16)*.

204 Vgl. de opmerking van Berkouwer, *De zonde, II, blz. 83*, na een uiteenzetting van Calvijns onderscheiding en diens kritiek op de roomse waarvan aanstonds sprake zal zijn: „Men kan niet zeggen, dat het probleem van de onderscheiding geheel duidelijk wordt, omdat hij enerzijds wijst op de Goddelijke weegschaal, anderzijds zonder meer van 'lichtere' zonden spreekt”.

205 *II, 8, 58 (III, p. 397, 15 sq.)*.

206 *III, 4, 28 (IV, p. 117, 11)*.

dat voor doodzonden een zwaardere genoegdoening nodig zou zijn dan voor dagelijkse.²⁰⁷ Dat is een miskenning zowel van het dodelijk karakter van alle zonden als van de vergeeflijkheid ervan alleen door Gods barmhartigheid in Christus.²⁰⁸

Maar waarom dan wèl worden de 'delicta' door Calvijn lichter genoemd dan de 'scelera'? Wij zullen wel niet mistasten wanneer wij daarop antwoorden: wat hij ten aanzien van de openbare zonden in vergelijking met de verborgen vaststelde, zal hij óók van toepassing hebben geacht op de misdaden in vergelijking met de vergrijpen: ze geven meer aanstoot. Zij vooral werken als slechte voorbeelden.²⁰⁹

Wij zouden hier kunnen dóórvragen: *wannéér* geeft een openbare zonde meer aanstoot, zodat niet van een vergrijp, maar van een misdaad moet worden gesproken? — en zo misschien nog een nader criterium op het spoor komen. Die vraag laten wij echter nu rusten, omdat wij er ons aanstonds in ander verband voor geplaatst zullen zien, nl. als wij ons bezighouden met de kwestie aan welke *concrete* zonden Calvijn bij 'privata', 'publica', 'delicta', en 'scelera' heeft gedacht.²¹⁰

Overigens bedenke men dat Calvijn zich aansloot bij een reeds lang bestaande nomenclatuur. Onderscheidingen als die tussen openbare en geheime zonden, zware en minder zware of lichte zonden, 'mortalia' en 'venialia' gaan terug tot de eerste eeuwen van de christelijke kerk. Ze zijn voortgekomen uit de bezinning en strijd over de praktijk van de boete.²¹¹ De termen zijn door de eeuwen heen getradeerd. De distinctie '(delicta) privata' — 'publica' (waarin dan de 'manifesta sive notoria' een afzonderlijke groep vormen) komt voor in het kanonieke recht²¹², maar men treft ze ook aan bij de andere hervormers en de dopers. Dit maakt echter de vraag naar de criteria voor deze distincties bij iemand die ze overnam, in ons geval: Calvijn, niet overbodig.

Welke zonden in concreto?

'Peccata privata', 'peccata publica', 'delicta' en 'scelera' zijn de namen voor *rubrieken* van zonden. Aan welke *concrete* zonden heeft Calvijn daarbij gedacht?

Verborgen zonden kunnen allerlei zonden zijn: plichtsverzaking, onbehoorlijk gedrag, oneerbare levenswandel enz.²¹³ Het zijn kort gezegd alle zonden

207 III, 4, 28 (IV, p. 117, 15 sqq.).

208 Aldus de hoofdstrekking van de paragrafen aan dit onderwerp gewijd: II, 8, 58.59 (III, p. 396, 13 sqq.); III, 4, 28 sqq. (IV, p. 117 sqq.). Vgl. voor het verschil met Calvijns distinctie nog Berkouwer, *a.w.*, II, blz. 78 vv.

209 IV, 12, 6 (V, p. 217, 21).

210 Blz. 95.

211 Rahner, *s.v. Sünde* (V. Dogmatisch), *LTbK*, IX, Sp. 1178; Bavinck, *a.w.*, III, blz. 134; Weber, *Dogmatik*, I, S. 682; Weijland, *a.w.*, blz. 120 vv.

212 Plöchl, *Geschichte des Kirchenrechts*, II, S. 359.

213 IV, 12, 2 (V, p. 213, 11 sqq.).

waardoor wij persónlijk gekwetst zijn, wat niet altijd zeggen wil: geschaad in ons eigen belang (in proprio negotio), want het moet ons ook smarten als Gød beledigd wordt.²¹⁴

Evenmin als van de verborgen zonden is van de openbare een volledige opsomming te geven. Opsommingen van zondaars, vrije navolgingen van de nieuwtestamentische zondencatalogi (1 Kor. 5 : 11, 6 : 10 en 1 Tim. 1 : 9-10), vindt men meermalen bij Calvijn.²¹⁵ Maar nimmer voeren ze de pretentie van volledigheid. Gewoonlijk eindigen ze met woorden als: 'et eius generis reliquos',²¹⁶ 'et tels semblables',²¹⁷ 'et similes'.²¹⁸ Er zijn te véél zonden om ze alle op te noemen.

Eén van de opsommingen die wij op het oog hebben, treffen wij aan in *Inst.* IV, 12,4. Calvijn schrijft daar: „Wanneer dan de kerk uit haar gemeenschap afsnijdt alle openbare overspelers, hoereerders, dieven, rovers, oproermakers, meinedigen, valse getuigen en andere dergelijken, en evenzo degenen die niet 'crimes si énormes' hebben bedreven — de latijnse tekst heeft hier 'leviora' —, maar na daarover behoorlijk vermaand zijn, God en zijn oordeel bespotten, dan is dat volstrekt geen aanmatiging, maar dan oefent de kerk slechts de jurisdictie uit die de Heer haar heeft toevertrouwd.”²¹⁹

Dit is een bijzonder leerzame uitspraak. Allereerst krijgen wij er hier een indruk van, wat voor zonden Calvijn zo al tot de 'peccata publica' rekent. Vervolgens zijn hier duidelijk de twee categorieën 'publica' te onderscheiden: a. de 'leviora', die tot afsnijding uit de kerkelijke gemeenschap kunnen leiden, nl. wanneer de bedrijvers ervan de vermaningen die tot hen uitgaan, hardnekkig afwijzen, en b. andere zonden, 'crimes énormes', misdaden zoals hoererij, overspel, diefstal enz., die aanstonds afsnijding tot gevolg hebben.

Naast deze plaats leggen wij nu een andere, uit de *Catechismus* van 1537: 'Door de excommunicatie worden alle openbare hoereerders, echtbrekers, rovers, moordenaars, gierigaards, dieven, ongerechten, ruziemakers, veelvraten, dronkaards, oproerkraaiers en doorbrengers, indien zij na vermaand te zijn zich niet bekeren, overeenkomstig het bevel van God uit de gemeenschap der gelovigen verstoten'.²²⁰

214 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'privatim offensus sumus, non quidem in proprio negotio, sed quia dolore nos vulnerari convenit, quoties offenditur Deus'.

215 Behalve in de *Inst.* en de *Articles* — zie aant. 216 en 217 — o.a. ook in de *Cat.* 1537 en de *Conf.* 1537, OS, I, p. 415, 424—425.

216 *Inst.* IV, 12, 4 (V, p. 214, 21).

217 *Articles*, OS, I, p. 374, 3.

218 *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'blasphemi, ebriosi, scortatores, percussores, rixosi, saltatores, qui choreas ducunt, et similes'. Vgl. *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 385 (1 Kor. 5 : 11): 'Porro hic integram scelerum enumerationem non ponit, sed quinque aut sex enumerat [Paulus] exempli gratia'.

219 OS, V, p. 214, 19—24.

220 OS, I, p. 415.

Hier wordt²²¹ van dezelfde zonden, waarvan in de *Institutie* verklaard wordt dat ze *onmiddellijk* excommunicatie tot gevolg hebben, gezegd dat ze tot excommunicatie *kunnen* leiden, nl. wanneer ondanks vermaan de bekering uitblijft. Dit laatste werd in de *Institutie* alleen met betrekking tot de '*leviora*' gezegd. Wat blijkt hieruit? Dat dezelfde publieke zonden in het ene geval als '*scelera*', in het andere als '*delicta*' worden beschouwd. *Bij Calvijn worden dezelfde zonden niet altijd op dezelfde wijze beoordeeld*. Dwz.: echtbreuk bv. is wel altijd echtbreuk, maar soms is ze een '*delictum*' en soms een '*scelus*'. Dat moet de kerkeraad geval voor geval uitmaken.²²² Dezelfde 'uitgesproken anti-objectivistische tendens' die G. C. Berkouwer in de bijbel bij de beoordeling van de zonden heeft opgemerkt, kan men ook bij Calvijn waarnemen. Daden „die — om met Berkouwer te spreken — 'objectief' dezelfde structuur vertonen”, worden toch niet gelijk beoordeeld. Bij de beoordeling is blijkbaar 'niet sprake van de hantering van een objectieve maatstaf, die aan allerlei ervaringsfenomenen wordt aangelegd'. Het lijkt niet te gewaagd aan te nemen dat ook bij Calvijn de intentie en de graad van bewustheid waarmee de zonde bedreven werd, een belangrijke rol spelen in de qualificatie en taxatie van de zonde.²²³ In de misdaad ziet hij ook de meer voldrágen zonde; misschien is ze reeds een teken van een léven in de zonde. De bedrijver ervan zal men moeilijker tot zichzelf kunnen brengen dan die van een vergrijp.²²⁴

Samenvattend kan het volgende worden vastgesteld: men kan een aantal zonden opnoemen die Calvijn heeft beschouwd hetzij als verborgen, hetzij als openbare zonden. Volledige opsommingen heeft hij echter niet mogelijk geacht. Evenmin heeft hij het mogelijk geacht de zich voordoende openbare zonden definitief in één van de twee rubrieken (vergrijpen, misdaden) onder te brengen, omdat zonden van objectief dezelfde structuur nu eens als vergrijp en dan weer als misdaad moeten worden beschouwd. In de volgende paragraaf zullen wij zien hoe de beoordeling van de zonden zich ook tijdens de tuchtprocedure nog kan wijzigen.

Ook 'leertucht'?

Dat zonden tegen de leer in de tucht over de 'geestelijkheid' een niet onbelangrijke plaats innemen, spreekt vanzelf; ter bestemder plaats zal dit ook onze volle aandacht krijgen.²²⁵ Maar is dit ook het geval in de '*communis disciplina*', de tucht waaraan allen onderworpen zijn? Deze vraag verdient onze aandacht omdat Calvijn in de *Institutie* nauwelijks²²⁶ laat blijken dat afwijkingen van

221 Evenals in de *Articles* en de *Conf.* 1537.

222 IV, 12, 6 (V, p. 217, 13 sqq.).

223 Vgl. Berkouwer, *a.w.*, II, blz. 63 v.

224 IV, 12, 6 (V, p. 217, 16 sqq.).

225 In hoofdstuk V. Vgl. o.a. blz. 253, 258 vv., 279 vv., 283 vv.

226 Men zou kunnen denken aan de voorzin in IV, 9, 13 (V, p. 161, 19 sqq.): 'Nam

de leer ook het gewone kerklid tuchtwaardig maken. Bovendien: de 'communis disciplina' heet bij hem 'disciplina *morum*', tucht over de *levenswandel*. Hij spreekt nooit over 'disciplina doctrinae' of 'in doctrina'.

Calvijn spreekt *Inst.*, IV, 9, 13²²⁷ wèl van de 'potestas in Scripturae interpretatione' waarvan de kerk gebruik maakt wanneer zich een geschil over een leerstuk voordoet. Hij heeft daarbij de 'graviore causae' op het oog waarvoor z.i. een synode bijeen moet worden geroepen. Het verband waarin Calvijn dit onderwerp bespreekt — *niet* in de beide hoofdstukken waarin hij de tucht over de kerkleden behandelt: IV, 11 en 12 — alsook de ten tonele gevoerde historische voorbeelden: Arius, Eunomius, Macedonius en Nestorius, maken het onwaarschijnlijk dat hij hier aan gewone kerkleden gedacht heeft. Daarom blijft de plaats hier verder onbesproken; in het hoofdstuk over de bijzondere tucht over de predikanten komen wij erop terug.

Maar wil dit nu zeggen dat Calvijn de opvattingen die het gewone gemeentelid over de leer koesterde, onverschillig lieten? Allerminst. Ook dat gewone gemeentelid wordt voorwerp van de kerkelijke tucht wanneer het afwijkende gevoelens ter zake van de leer koestert of voorstaat. Evenzo wanneer het de eenheid van de kerk verbreekt, een zonde die voor Calvijns besef aan de vorige nauw gelieerd is.²²⁸ Wanneer hij niettemin nergens van 'leertucht' spreekt, moet dat hieruit verklaard worden dat hij de leer die iemand voorstaat, tot diens léven rekent.²²⁹ Men kan voorwerp van tucht worden om echtbreuk en diefstal, maar ook om dwaalleer. Ook in dit laatste geval is sprake van 'disciplina *morum*', 'levenstucht'.

Anderzijds laat het zich ook verdedigen dat bij Calvijn de tucht altijd '*leertucht*' is! Aan de hand van een tweetal citaten uit de *Institutie* willen wij trachten dit te doen.

Het eerste²³⁰ luidt als volgt: „Daarom, evenals de heilaanbrengende '*doctrina*' van Christus de ziel (*anima*) is van de kerk, vervult de '*disciplina*' in haar dezelfde functie als de zenuwen (*nervi*) in een lichaam, nl. de leden te verenigen en ze elk op hun eigen plaats te houden.²³¹ Daarom zoeken allen die de '*disciplina*' willen afbreken of het herstel daarvan verhinderen, of zij dit nu doen met opzet of uit onnadenkendheid, de kerk tot uiterste verstrooiing

quum singulis Ecclesiis attribuat [Paulus] diiudicationem (1 Cor. 14 f. 29), ostendit quis in gravioribus causis sit ordo agendi'. Maar zou Calvijn hier aan het gewone gemeentelid hebben gedacht?

227 *OS*, V, p. 161, 6—37.

228 *Comm. in Titum*, *OC*, LII, c. 435 sq. (Titus 3 : 10).

229 Wat niet zeggen wil, dat Calvijn leer en leven niet weet te onderscheiden. Vgl. *Ord. eccl.*, *OS*, II, p. 329, 6 sqq.: het onderzoek van de 'pasteurs' 'contient deux parties': 'la doctrine' en 'la vie'.

230 IV, 12, 1 (V, p. 212, 24 sqq.).

231 'ut membra corporis, suo quodque loco inter se cohaereant'. *VG*: 'pour unir les membres et les tenir chacun en son lieu et son ordre'.

te brengen. Want waar moet het op uitlopen wanneer het aan een ieder vrijstaat te leven zoals hij wil? Nu, een dergelijke vrijheid zou er zijn, indien niet aan de prediking van de *'doctrina'* bijzondere vermaningen, bestraffingen en andere dergelijke hulpmiddelen werden toegevoegd, om de *'doctrina'* te handhaven zodat deze niet zonder uitwerking blijft. De *'disciplina'* is dus als het ware een breidel om er diegenen mee in toom te houden, die tegen de *'doctrina'* van Christus te keer gaan”.

Het tweede citaat²³² is van de volgende inhoud: „Want dan heeft de *'doctrina'* haar volle gezag en levert ze vrucht op,²³³ als de dienaar niet alleen aan allen tegelijk uiteenzet hoe men moet leven, maar ook beschikt over het recht en de mogelijkheid om degenen van wie hij ziet, dat zij nonchalant leven of aan de *'doctrina'* slecht gehoorzaam zijn, *afzonderlijk aan te sporen en er bij hen op aan te dringen*, dat zij zich van die gehoorzaamheid kwijten”.

In deze uitspraken worden op een opvallende wijze de *'doctrina'* en de *'disciplina'* met elkaar in relatie gebracht. En deze *onderlinge* relatie blijkt samen te hangen met de relatie van *beide* — *'doctrina'* en *'disciplina'* — tot het *leven van de kerkleden*. De *'doctrina'* zet uiteen hóe er geleefd moet worden, de *'disciplina'* draagt ertoe bij dát er ook zo geleefd wordt. Bij Calvijn is *'doctrina'* een door en door praktische aangelegenheid.

Niesel heeft E. Brunner eens 'völlige Unkenntnis der Theologie des Genfer Reformators' verweten, omdat deze beweerd had dat bij Calvijn de leer in tegenstelling stond tot het leven en de pietas.²³⁴ Deze bewering doet inderdaad aan Calvijns *'doctrina'*-begrip geen recht wedervaren.

Volgens P. Brunner is bij Calvijn de *'doctrina'* de *'praedicatio verbi divini, gepredigtes Evangelium'*, een opvatting waarbij W. Krusche zich aansluit²³⁵ en waartegen ook weinig bezwaar kan worden ingebracht, mits 'gepredigtes Evangelium' niet alleen als prediking in de engere zin van het woord wordt opgevat. K. Reuter gaf Calvijns bedoeling dan ook nog iets beter aan, toen hij de *'doctrina'* omschreef als 'die pädagogische Form von Schrift und Evangelium' en daarbij niet alleen dacht aan de prediking, maar ook aan de catechismi.²³⁶ R. Hedtke ging zelfs nog een — o.i. verantwoorde — stap verder: 'Mit der doctrina hat es die Predigt ebenso zu tun wie der Katechismusunterricht, die Institutio, die Congrégation und die Sakramente'.²³⁷

Inderdaad is *'doctrina'* bij Calvijn een veelomvattend begrip.²³⁸ In de

232 IV, 12, 2 (V, p. 213, 21 sqq.). Vgl. *Comm. in Acta, OC, XLVIII, c. 462* (Hand. 20 : 20): 'saepe enim frigebit communis doctrina, nisi privatis monitionibus iuvetur'.

233 'vim ac auctoritatem obtinet'. *VG*: 'a sa pleine autorité et produit son fruit'.

234 Niesel, *Kirche nach Calvin*, S. 320 f.

235 Brunner, *Glauben bei Calvin*, S. 107; Krusche, *a.a.O.*, S. 218, Anm. 488.

236 Reuter, *Grundverständnis der Theologie Calvins*, S. 81 ff., 87. Vgl. Niesel, *Symbolik*, S. 3: 'der Begriff doctrina, der in der Reformationszeit etwas sehr Lebendiges bezeichnete und soviel wie Heilslehre, Heilspredigt bedeutete'.

237 Hedtke, *a.a.O.*, S. 41.

238 Hedtke, *a.a.O.*, das: 'ein umfassender und zugleich komplexer Begriff... für Calvin ein Schlüsselwort von umfassender Bedeutung'. Het is 'einer der häufigsten

Institutie komt het woord minstens voor in de volgende betekenissen: prediking of onderricht,²³⁹ de Schrift of het evangelie of het Woord van God,²⁴⁰ terwijl ook de betekenis van leerstuk of geheel van leerstukken niet ontbreekt.²⁴¹

In al deze betekenissen blijft de grondbetekenis van 'docere' meeklinken.²⁴² Er wordt echter geen leer 'gedoceerd' die als theorie tegenover of naast de praktijk blijft staan.²⁴³ De 'doctrina' is heilsleer en levensleer, ze leert niet alleen, maar leert ook aan. 'Ergo in doctrina semper utilitas spectanda est: ut quidquid ad pietatem nihil confert, nullo sit loco'.²⁴⁴ „Lehre ist die Einübung im Christentum. Lehre ist nicht zuerst ein Bündel von Lehren, von Lehrsätzen, die man als solche wissen muss, um Christ zu sein, es handelt sich vielmehr um ein einübendes, tätiges Erkennen. Was Calvin will, verdeutlicht man sich am besten an der Rolle eines Lehrlings, der sich in der Berufsbildung befindet. Ihm muss alles Nötige gesagt und gezeigt werden. Das ist seine 'Lehre'".²⁴⁵

Begriffe Calvins' hetgeen zich 'fast statistisch' daarin weerspiegelt, dat men 'kaum eine Seite in seinen Kommentaren und in seinen systematischen Schriften [findet], wo er das Wort doctrina nicht wenigstens einmal gebraucht'. Hedtke verwijst in dit verband naar Kolfhaus, *Seelsorge Calvins*, S. 162, die, overigens wel iets te gechargeerd, spreekt over 'das bei ihm auf jeder Seite wiederkehrende Wort doctrina'.

239 Bv. IV, 2, 1 (V, p. 31, 1); IV, 3, 6 (V, p. 48, 15.26). Vgl. *Articles, OS*, I, p. 373, 42.

240 Bv. IV, 1, 5 (V, p. 8, 8 sq.): 'pastoribus iniuncta est caelestis doctrinae praedicationi' (p. 8, 27); 'caelestis doctrinae ministerio' (p. 8, 27).

241 Bv. *Articles, OS*, I, p. 369, 25; 374, 3. Ook III, 4, 1 (IV, p. 85, 26); IV, 1, 12 (V, p. 16, 7); IV, 8, 10 (V, p. 142, 22); IV, 9, 13 (V, p. 161, 19). Vgl. Weerda, *a.a.O.*, S. 141: 'Die Lehre ist also noch etwas anderes als ein Gefüge von schriftgemässen richtigen Sätzen. Sie ist das auch'.

Vgl. nog voor de verschillende betekenissen: Nijenhuis, *Calvinus oecumenicus*, blz. 280. (met verwijzing naar Werdermann, *a.a.O.*, S. 332): 'De termen doctrina en verbum Dei worden door Calvijn promiscue gebruikt, en wel in twee betekenissen: 1. de inhoud van de Schrift en van het belijden der kerk; 2. de handeling van het prediken, het leren'. Hedtke, *a.a.O.*, das.: 'Calvin verwendet ihn [het begrip 'doctrina'] (1) für das Offenbarungsgeschehen, (2) für die Schrift und die Summe ihres Inhalts und (3) für die doctrina der Kirche'.

242 IV, 1, 6 (V, p. 12, 1 sq.); IV, 3, 6 (V, p. 48, 15.26). Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 42: 'Schliesslich umfasst doctrina bei Calvin nicht nur das Inhaltliche von Predigt und Unterweisung, das praedicatum, sondern auch den Vorgang, das Vollziehen, die actio praedicandi und docendi'.

243 Van der Vegt in: Douma-Van der Vegt, *Gepredikte Woord*, I, blz. 17, die blz. 21 nog opmerkt, dat 'de voorbeelden van een dogma-behandeling in de prediking van Calvijn schaars te vinden zijn, maar het dogma wordt daar ook met de noodige soberheid te berde gebracht en volledig in dienst der prediking gesteld'. In ongeveer gelijke geest: Koopmans, *Oudkerkelijk dogma*, blz. 125 v.

244 *Comm. in Titum, OC*, LII, c. 434 (Titus 3 : 9). Vgl. *Comm. in Ephes., OC*, LI, c. 207 (Ef. 4 : 20). Zie blz. 324.

245 Weerda, *a.a.O.*, S. 137. Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 44: „Aber doctrina ist für Calvin stets auch 'eine Unterweisung zur rechten Gestaltung des (christlichen) Lebens'". S. 45: 'Calvin fordert einen consensus von doctrina und vita. Jede gesunde doctrina richtet sich auf die aedificatio und auf die vita'.

Daarom is de zonde niet soms maar *altijd* ongehoorzaamheid aan de 'doctrina'. De kerk keert zich daartegen met haar tucht. Er is tussen de 'doctrina' en de 'disciplina' een nauwe interdependentie.²⁴⁶ De 'doctrina' gaat ongetwijfeld boven alles. Zij moet al het andere bezielen, zal dit niet dood en nutteloos zijn.²⁴⁷ Maar wil de 'doctrina' niet tot een bespotting worden, dan moet de 'disciplina' ermee verbonden zijn.²⁴⁸ Al gebruikt Calvijn dan niet het wóórd: alle tucht is bij hem 'leertucht'.²⁴⁹

De zonde of de zondaar veroordeeld?

Veroordeelt de kerk als ze tucht oefent, (alleen) de zonde of (ook) de zondaar? Deze op het eerste gezicht misschien wat vreemd aandoende vraag dringt zich aan ons op, wanneer wij Calvijn meermalen horen verklaren dat in de tucht oefening, met name bij de excommunicatie, niet de *persoon* tot de eeuwige dood wordt veroordeeld — die persoon bevindt zich immers uitsluitend in de hand van God — maar dat slechts een oordeel wordt uitgesproken over zijn *dadén*.²⁵⁰ Wil Calvijn daarmee zeggen, dat de persóón voor de tucht oefening immuun is en tuchtmaatregelen hem zélf niet raken? Allerm minst. Wèl dat de tucht oefening uitsluitend haar aanleiding vindt — en mág vinden — in de zonden die bedreven zijn, niet in de wil om de bedrijver ervan te treffen. En óók dat de excommunicatie wèl een definitief oordeel betekent over de zónde, maar niet over de zondáár. Maar hij wil daarmee niet gezegd hebben, dat de zondaar 'buiten schot' blijft. Dat is onmogelijk: levenswandel en persoon kunnen wel worden onderscheiden, maar niet gèschieden. Wat dit involveert, met name wanneer de excommunicatie uitgesproken wordt, komt in de volgende paragraaf ter sprake.

246 'une étroite interdépendance'. Aldus Courvoisier, *Sens de la discipline ecclésiastique*, p. 24. Vgl. Kolfhaus, *Vom christlichen Leben*, S. 362: „Kirchenzucht und rechte Ordnung müssen sein, sie ist neben der reinen Lehre 'das andere Auge der Kirche' ”.

247 Vgl. *Supplex exhortatio*, OC, VI, c. 459 sq. Twee stukken nemen 'summum locum' in: dat God op de rechte wijze vereerd wordt en dat de mensen weten vanwaar zij hun heil hebben te verwachten. 'Sequuntur deinde sacramenta, et ecclesiae gubernatio, quae sicut ad huius doctrinae conservationem sunt instituta, sic non alio referri debent . . . Doctrina . . ., quae rite colendi Dei regulam praescribit . . ., anima est, quae corpus ipsum inspirat, vividum et actuosum reddit: facit denique, ne sit mortuum et inutile cadaver'.

248 IV, 11, 5 (V, p. 201, 10). — De verhouding tussen 'doctrina' en de 'disciplina' zal opnieuw onze aandacht vragen bij de bespreking van de kwestie: is de tucht 'nota ecclesiae'? Blz. 124 v.

249 Natuurlijk niet in die zin dat de 'doctrina Dei' voorwerp van kerkelijke beoordeling zou zijn. Vgl. *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 529 (1 Kor. 14 : 29): 'Respondeo non subiici Dei doctrinam hominum censurae'. IV, 9, 14 (V, p. 163, 11 sqq.): 'Subiicere enim in eum modum Dei oracula hominum censurae, ut ideo rata sint quia placuerint hominibus, blasphemia indigna est quae commemoretur: et ego iam superius [= I, 7, OS, III, p. 65 sqq.] hoc ipsum attigi'.

250 IV, 12, 9 (V, p. 220, 18 sqq.). 10 (p. 221, 1 sqq.); vgl. IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sqq.); IV, 12, 5 (V, p. 216, 13 sqq.). *Cat.* 1537, OS, I, p. 415 (De excommunication).

§ 6. DE TUCHTPROCEDURE

Inleidende opmerkingen

In de eerste twee edities van de *Institutie* treffen wij met betrekking tot de orde die bij de uitoefening van de kerkelijke tucht in acht moet worden genomen, nog hoegenaamd niets aan. Calvijn schrijft wel dat in de 'ecclesiae ordinationes' ook de 'excommunicationum disciplina' moet worden opgenomen,²⁵¹ maar wat zo'n tuchtorde zou moeten bevatten, vernemen wij niet. Pas sedert 1543 geeft de *Institutie* hierover de nodige informatie. Wij vinden er ook veel over in zijn commentaren.

Na een enkele opmerking over de tuchtorde in het algemeen staan wij in deze paragraaf achtereenvolgens stil bij de gang van zaken ten aanzien van de verborgen zonden, bij die ten aanzien van de openbare zonden, waarna wij nog afzonderlijk aandacht schenken aan Calvijns beschouwing over de excommunicatie met het daaraan verbonden omgangsverbod, en over de verzoening en wederopneming.

De 'legitima agendi series'; de gedragslijn ten aanzien van verborgen zonden

De juiste tuchtprocedure of zoals Calvijn zegt: de 'legitima agendi series',²⁵² is niet het product van menselijk nadenken. Ze is door Christus zelf aangegeven. Toen Hij aan de kerk de geestelijke rechtspraak opdroeg, stelde Hij ook de verschillende trappen vast waarlangs deze moest verlopen.²⁵³ De wijze waarop de tucht moet worden uitgeoefend is dus evenals de tucht zelf een zaak van *goddelijk recht*.²⁵⁴

Voor de ten aanzien van de verborgen zonden te volgen gedragslijn is het woord van Christus in Matth. 18 : 15 vv.²⁵⁵ van beslissende betekenis. Daaruit blijkt dat de tucht bij dit soort zonden moet verlopen langs *drie trappen*.²⁵⁶

251 *Inst.* 1536, *OS*, I, p. 257; *Inst.* 1539, *OC*, I, c. 1064. Vgl. IV, 10, 29 (V, p. 192, 4 sqq.).

252 IV, 12, 3 (V, p. 214, 6 sqq.). *VG*: 'la façon légitime de procéder'. Vgl. IV, 1, 15 (V, p. 19, 31 sq.): 'legitimus ordo'.

253 Vgl. IV, 12, 2 (V, p. 213, 29.31): 'Christus praecipit', 'iubet'; IV, 12, 3 (V, p. 214, 7 sq.): 'progrediamur secundum illos gradus a Christo positos'; IV, 12, 6 (V, p. 217, 10 sq. 14): 'gradus illos quos Christus enumerat'; 'secundum illam Christi regulam'.

254 De stelling van de theologische faculteit van Parijs: 'potestam excommunicandi esse de iure divino immediate a Christo ecclesiae concessam' ontkent Calvijn niet. Wel schrijft hij: 'Quemadmodum ecclesiae commissa est excommunicandi potestas, ita etiam rite utendi praefixa est ratio'. De kerk heeft ook de opdracht een goed *gebruik* van die 'potestas' te maken. *Articuli fac. theol. Paris.*, *OC*, VII, c. 33.

255 Vgl. IV, 12, 3 (V, p. 213, 36 sq.) en *Comm. in harm. evang.*, ad locum.

256 *Comm. in harm. evang.*, *OC*, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'Tres autem frater-nae correctionis gradus distincti ponit [Christus]. — Men moet niet eindeloos vermanen.

De eerste is dat de zondaar onder vier ogen wordt vermaand; de tweede dat hij, indien hij blijk geeft van hardnekkigheid,²⁵⁷ opnieuw wordt vermaand, met behulp van getuigen (*adhibitis testibus*); de derde dat hij, indien men op deze manier niet verder komt, overgegeven wordt aan het openbare oordeel van de kerk (*publico ecclesiae iudicio*).

Begonnen wordt dus met vermaan onder vier ogen. Dit is 'het eerste fundament van de tucht'. Dit vermaan moet uitgaan van iedereen als de omstandigheden daartoe aanleiding geven.²⁵⁸ Hoe noodzakelijk is het, dat er onder de gelovigen vrijheid bestaat elkaar te vermanen!²⁵⁹ Ieder van ons schiet dagelijks tekort; het zou meer dan wreed zijn door te zwijgen en te doen alsof wij niets weten, verraad te plegen aan het heil van hen die wij door een vriendelijke berisping aan het verderf zouden kunnen ontrukken. Maar vooral de herders en de ouderlingen moeten op dit punt waakzaam zijn.²⁶⁰ Want hun taak is het niet alleen de gemeente in het algemeen vanaf de kansel te onderrichten, maar ook zorg te besteden aan de afzonderlijke schapen, met name aan de dwalende, gewonde, zieke en zwakke. Met de berisping onder vier ogen moet worden volstaan, wanneer de broeder daardoor tot berouw wordt gebracht.²⁶¹

Als de zondaar de vermaningen hardnekkig verwerpt of door met zijn zonden voort te gaan toont, dat hij ze veracht, volgt de tweede trap (*secundus gradus*).²⁶² Deze bestaat in een nieuwe vermaning, thans onder getuigen. Calvijn kan zich indenken dat iemand zich afvraagt of dit wel zin heeft. Zal een hardnekkig en tegenstrevend mens als hij de getuigen ziet, in plaats van tot erkenning van zijn schuld bewogen te worden, die nog niet krachtiger ontkennen? Men moet hier echter niet denken aan personen die hun schuld kortweg ontkennen — bij hen is aandringen met getuigen inderdaad tevergeefs — maar aan de velen, die hun verkeerde daden verkleinen of verontschuldigen, zolang zij zich niet tegenover een hoger gezag (*maior autoritas*) zien geplaatst. Dat dit de bedoeling is van Christus, blijkt ook uit het woord 'arguere'.²⁶³ Dat be-

Vgl. de opmerkingen van Calvijn naar aanleiding van Titus 3 : 10, al heeft hij daar speciaal kettters en scheurmakers op het oog: er komt inderdaad aan het redetwisten geen eind; bovendien men zou geen tijd voor de kudde overhouden! *Comm. in Titum, OC, LII, c. 434 sq.*

257 'si aliquod signum contumaciae dederit'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, ibidem.*

258 IV, 12, 2 (V, p. 213, 13 sq.).

259 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 15): 'Hinc etiam colligitur, quam necessaria sit mutua inter fideles reprehensionum libertas'.

260 IV, 12, 2 (V, p. 213, 15 sq.). *Comm. in Acta, OC, XLVIII, c. 462* (Hand. 20 : 20).

261 Zoals 'apud Lucam diserte iubet Christus'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 15 en Luk. 17 : 3).

262 *L.l., OC, XLV, c. 513* (Matth. 18 : 16).

263 'ex verbo *arguendi*'. Calvijns betoog wordt begrijpelijker wanneer men 'arguere' niet met 'bestrafen' vertaalt, maar gelijk trouwens behoort, met 'beschuldigen' of 'in staat van beschuldiging stellen'. Vgl. de volgende aant.

tekent: met bewijs overtuigen.²⁶⁴ De bedoeling van het erbij halen van ge-
tuigen is dus: aan de vermaning meer gewicht en ernst bij te zetten.

Blijft ook nu het berouw uit en openbaart zich in plaats daarvan nog meer
hardnekkigheid,²⁶⁵ dan moet tot de derde trap worden overgegaan: de zondaar
wordt overgegeven aan het gerecht van de kerk, dat is de raad der ouder-
lingen.²⁶⁶ Dit geschiedt uiteraard door hen die tot nu toe tevergeefs hebben ver-
maand. Dezen maken thans de zonden openbaar en wel, als het goed is, uit
hetzelfde motief als waarom men iemands ziekte aan de dokter bekend maakt:
opdat deze zich op de genezing kan gaan toeleggen.²⁶⁷ De kerkeraad roept nu
de zondaar voor zich; het 'ius vocandi' maakt deel uit van de aan hem ver-
leende geestelijke macht.²⁶⁸ De vermaning door en voor de kerkeraad draagt
een nog ernstiger karakter dan de voorafgaande. Het is immers een vermaning
'par l'autorité publique', een vermaning om te luisteren, nu niet meer naar
één of enkele personen maar naar de geméente, zich aan haar nederig te onder-
werpen en haar gehoorzaam te zijn. Blijft de verootmoediging ook nu nog uit
en volhardt de zondaar in zijn boosheid, dan moet hij overeenkomstig het bevel
van Christus worden geëxcommuniceerd.²⁶⁹

De gedragslijn ten aanzien van openbare zonden

Voor de vraag hoe ten aanzien van de openbare zonden gehandeld moet
worden, is vooral van betekenis het woord van Paulus aan Timotheüs: 'Bestraf
hen in aller tegenwoordigheid, opdat ook de overigen ontzag hebben (1 Tim.
5 : 20)'.²⁷⁰ Paulus heeft dit zelf in praktijk gebracht tegenover Petrus. Diens
zonde was 'scandaleuse';²⁷¹ daarom heeft hij hem niet 'à part'²⁷² vermaand
maar hem voor heel de gemeente geleid (Gal. 2 : 14). Openbare zonden geven
openlijk aanstoot; daarom is hier de regel dat ze terstond voor de kerk, dwz.
de kerkeraad, gebracht worden.

Ten aanzien van openbare zonden is toepassing van de regel van Matth.

264 'Arguere est demonstratione convincere'.

265 IV, 12, 6 (V, p. 217, 13 sq.).

266 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 512* (Matth. 18 : 15): 'ut traditur publico
ecclesiae iudicio'. IV, 12, 2 (V, p. 213, 28): 'ad Ecclesiae iudicium, qui est Seniorum
consensus'.

267 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 215* (2 Thess. 3 : 14): 'Unde colligimus non
esse parcendum eorum famae, qui aliter corrigi nequeunt nisi eorum vitia retegantur: sed
videndum ut medico indicemus morbos, qui sanare eos studeat'.

268 IV, 11, 5 (V, p. 201, 4.13). Deze macht en dit recht alsook het 'ius arcendi a
Coenae communione' zijn haar verleend om te kunnen voldoen aan de opdracht van 2 Kor.
10 : 4: het slechten van bolwerken enz.

269 IV, 12, 2 (V, p. 213, 19 sqq.).

270 IV, 12, 3 (V, p. 213, 37 sqq.; 214, 2 sqq.).

271 Aldus *VG. VL: 'ad publicum usque offendiculum peccaret'*.

272 *VG. VL: 'seorsum'*.

18 onmogelijk. Het zou belachelijk zijn wanneer iemand die openbare ergeris gegeven had, zodat zijn boze daad algemeen bekend was, door ieder afzonderlijk zou worden vermaand. Als er duizend personen van op de hoogte zouden zijn, zal hij duizend maal moeten worden vermaand!²⁷³

De zondaar moet worden gestraft 'selon la mesure de sa faute'.²⁷⁴ Daarom is het eerste wat de kerkeraad moet doen, zich afvragen of hij met een vergrijp dan wel met een misdaad te maken heeft. Bij vergrijpen zal gewoonlijk een bestraffing met wóórden, een zachtzinnige vaderlijke bestraffing, voldoende zijn om de zondaar tot zichzelf te brengen. Maar bij misdaden kan daarmee niet worden volstaan. Iemand die door een boze daad die tot een slecht voorbeeld strekt, de gemeente ernstig gekwetst heeft, verdient²⁷⁵ van de avondmaalsgemeenschap beroofd te worden totdat hij blijk geeft van boetvaardigheid. Calvijn acht dit in overeenstemming met de door Paulus gevolgde gedragslijn ten opzichte van de bloedschennis in Korinthe: zodra hij over het geval ingelicht was, kastijdde hij de man niet alleen met woorden, maar strafte hij hem ook met de excommunicatie.

De excommunicatie wordt voltrokken in een samenkomst van de gemeente. Dat deze gehouden wordt in de naam van de Heer wil niet alleen zeggen dat ze begonnen wordt met het aanroepen van zijn naam, maar ook dat in haar niets anders zal worden nagestreefd dan wat met zijn Woord overeenstemt.²⁷⁶ De gemeente neemt in die vergadering geen zelfstandig besluit. De excommunicatie wordt haar voorgelegd als een 'res iam praeiudicata', een zaak waarover de raad der ouderlingen zich reeds een oordeel heeft gevormd.²⁷⁷ Daaraan verleent de gemeente haar instemming en goedkeuring. De excommunicatie wordt voltrokken 'communi seniorum consilio et ex plebis consensu'.²⁷⁸

In zijn beschrijving van een avondmaalsdienst in de *Institutie*²⁷⁹ zegt Calvijn dat de dienaar vóór de viering diegenen uitsluit die door het verbod

273 Aldus *Comm. in evang. harm.*, OC, XIV, c. 512 (Matth. 18 : 15): '... si mille sint conscii, millies monendus erit'.

274 IV, 12, 6 (*VG*).

275 *VL* heeft hier 'ad tempus'. In *VG* ontbreekt het equivalent daarvoor. Het is in verband met het 'totdat' (donec, iusqu'à) dat erop volgt, eigenlijk ook overbodig.

276 *Comm. in Cor. I*, OC, XLIX, c. 379 sq. (1 Kor. 5 : 4). Vgl. *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 516 (Matth. 18 : 19): 'Hoc non modo sacrum os Dei consulere oportet, ne quid statuatur nisi ex eius verbo, sed simul etiam a precibus auspicari convenit'.

277 'inde res ad populum, sed iam praeiudicata, deferebatur'. In Calvijns franse vertaling (vgl. J. Calvin, *Commentary on the Epistles of Paul the Apostle*, translated from the original Latin, and collated with the author's French version, I, Grand Rapids 1948, p. 183, n. 2): 'Puis apres la chose estoit renvoyee au peuple par eux, avec un advertissement touttefois de ce qui leur en sembloit'.

278 Ad 1 Kor. 5 : 4. OC, XLIX, c. 380.

279 IV, 17, 43 (*V*, p. 409, 12 sqq.). De beschrijving komt reeds voor in de *Inst.* 1536, OS, I, p. 161.

van de Heer worden afgehouden. Wij hebben hier te doen met een excommunicatie 'in globo',²⁸⁰ een algemene excommunicatie waarbij geen namen worden genoemd. Men zou kunnen zeggen dat hiermee de uitsluiting bevestigd wordt van hen die door de kerkeraad zijn uitgesloten maar bovendien uitgesloten worden allen die niet aan de ambtsdragers en de kerkleden, maar wel aan zichzelf bekend zijn als mensen die in de zonde leven.

Terugblikkend kunnen wij in de door Calvijn voorgestane diversiteit van bestraffing van de tuchtwaardige zonden enige beginselen ontdekken. In de eerste plaats het oude beginsel dat verborgen zonden in het verborgen en openbare zonden in het openbaar moeten worden bestraft.²⁸¹ In deze regel gaat een stuk pedagogie schuil. Openbare zonden geven *meer aanstoot* dan verborgene; daarom moet er openbaar, dat wil óók zeggen: *strenger*, tegen opgetreden worden. Hier is krachtiger afschrikking nodig. En ditzelfde geldt binnen de categorie van de openbare zonden ten aanzien van de misdaden.²⁸²

Er is nog een tweede pedagogisch motief aan te wijzen: de tucht wil tot *bekering* leiden. Maar dan zal in het ene geval een zachte berisping voldoende zijn en in het andere strenger optreden nodig wezen.²⁸³

Nog iets anders kunnen wij constateren: een zonde wordt ernstiger van karakter naarmate zich bij de zondaar méér hardnekkigheid (*contumacia*) openbaart. Verborgen zonden houden dan op verborgen te zijn en vergrijpen worden misdaden. En daarmee wijzigt zich ook de bestraffing van de zonden. Deze wordt strenger. Zo kan ook een oorspronkelijk verborgen zonde of een vergrijp tot excommunicatie leiden.²⁸⁴ En deze excommunicatie kan alleen weer ongedaan gemaakt worden als het tégendeel van 'contumacia' optreedt: 'poenitentia'.²⁸⁵

De excommunicatie

In het voorgaande kwam de excommunicatie reeds herhaaldelijk ter sprake. De vraag wat Calvijn daaronder precies verstaat en wat volgens hem de draagwijdte ervan is, bleef echter nog onbesproken. Wij willen daar nu onze aandacht aan wijden.

De excommunicatie is de ernstigste straf van de kerk, als het ware de felste

280 De uitdrukking is van Köhler, *Ehegericht und Konsistorium*, II, S. 522.

281 IV, 12, 3 (V, p. 213, 37 sqq.). *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 512 (Matth. 18 : 15): 'Nam si quis in totam ecclesiam peccaverit, eum Paulus iubet publice argui'.

282 IV, 12, 6 (V, p. 217, 20 sqq.).

283 Vgl. *Calvijn aan Olevianus*, 25 nov. 1560, OC, XVIII, c. 236: 'Qui levius deliquit humanis verbis castigatus dimittitur. Gravioribus peccatis animadversio severior'.

284 Vgl. *Comm. in Thess. II*, OC, LII, c. 215 (2 Thess. 3 : 14): 'contumacia intolerabile vitium est'.

285 Vgl. IV, 12, 8 (V, p. 219, 9 sqq.).

blikseminslag, een straf die alleen in geval van noodzaak wordt toegepast.²⁸⁶ Ze bestaat in het bevel zich te onthouden van deelneming aan het avondmaal. Dit móet wel het einde zijn van het tuchtproces. Want vooral aan het avondmaal openbaart de kerk zich als het lichaam van Christus en de gemeenschap der heiligen. Het avondmaal is ingesteld om de leden van onze Heer Jezus Christus zowel met Hem, hun Hoofd, als met elkaar in één lichaam en één geest samen te voegen. Daarom kan het niet anders of het avondmaal wordt bezoedeld en bevekt, als er lieden aan deelnemen die door hun boos en ongerecht leven duidelijk tonen dat zij Jezus volstrekt niet toebehoren. Dit kan óók blijken uit hun liefdeloos gedrag jegens de broeders. Want 'wij kunnen niemand van onze broeders kwetsen, minachten, verwerpen, krenken of hoe dan ook beledigen, zonder in hem door ons grievend optreden tegelijk Christus te verachten en te kwetsen, en geen onenigheid hebben met de broeders zonder tegelijk onenig te zijn met Christus, en Christus niet liefhebben zonder Hem lief te hebben in de broeders'.²⁸⁷

Voor onvolmaakten is aan het avondmaal plaats. Men moet zelfs zeggen: waren wij niet onvolmaakt, dan zou het avondmaal ons van geen enkel nut zijn. Het is immers juist 'une aide et soulagement de nostre infirmité'. Maar het mag niet worden gegeven aan hen die openlijk als onwaardigen (*indigni*) bekend staan.²⁸⁸ Hun deelneming zou profanie van het sacrament en verregaande ontering van Christus betekenen.²⁸⁹ Zij moeten er door de excommunicatie van geweerd worden.

De excommunicatie is echter niet alleen uitsluiting van de *avondmaals*gemeenschap maar ook van de *kerk*gemeenschap. Dat is feitelijk hetzelfde. Een enkele maal noemt Calvijn de verstoting van de avondmaalsgemeenschap een téken van de verstoting uit de gemeenschap van de christenen.²⁹⁰ Maar gewoonlijk

286 IV, 11, 5 (V, p. 200, 38 — 201, 1): 'Severissima enim Ecclesiae vindicta, et quasi ultimum fulmen, est excommunicatio, quae non nisi in necessitate adhibetur'.

287 IV, 17, 38 (V, p. 402, 10 sqq.). Vgl. *Articles, OS, I*, p. 371, 32 sqq.: 'ceste sainte Cene ordonnee et jstutuee pour conjoindre les membres de nostre Seigneur Iesu-christ avecq leur chefz et entre eux mesmes en ung corps et ung esprit'. Vgl. Kolfhaus, *Vom christlichen Leben*, S. 354: „Erinnert doch gerade das Abendmahl daran, dass christliches Leben 'Leben in Gemeinschaft' ist, so dass das Urteil von P. Jacobs zu Recht besteht: 'Calvins Ausführungen über das Abendmahl sind in besonderem Mass auf die Ethik abgestimmt und lassen den Charakter seiner Ethik mit besonderer Klarheit hervortreten'. Da wir in der Abendmahlsfeier eins werden mit Christus und den Brüdern, ist ihm die sozialetische Bedeutung dieses Sakraments besonders eindrücklich". Kolfhaus verwijst hier naar P. Jacobs, *Prädestination und Verantwortlichkeit bei Calvin*, Neukirchen 1937, S. 91.

288 *Cat. Gen.* in: *Bekennnisschriften-Kirchenordnungen* (Niesel), S. 40 f. (nr. 359—361, 368). — Calvijn eist niet 'Evangelicam perfectionem'. 'Sic enim ab Ecclesia excluderentur omnes'. III, 6, 5 (IV, p. 150, 7 sqq.).

289 Vgl. *Articles, OS, I*, p. 371, 38 sq.

290 *L.L., OS, I*, p. 373: 'excommunier, cest a scavoynr quil soyt tenu comme reiecte de la compagnie des crestiens et laisse en la puissance du diable pour une confusion temporelle... et en signe de ce quil soyt reiecte de la communion de la Cene...'

blijkt weren, beroven of verstoten van het avondmaal, het avondmaal verbieden, of aanzeggen dat men er zich van moet onthouden, geheel identiek te zijn met verstoten, uitdrijven, verdrijven of verwijderen uit of afzonderen van de kerk, het lichaam der kerk, het gezelschap of de gemeenschap der gelovigen.²⁹¹ Begrijpelijk: als de kerkgemeenschap zich zó duidelijk in de avondmaalsgemeenschap manifesteert, kan men iemand niet van het avondmaal uitsluiten zonder hem tegelijk van de kerk uit te sluiten.

Het is duidelijk dat zelfs wanneer de excommunicatie niet méér inhouden zou dan het tot nu toe geschetste, ze reeds diep ingrijpt in het leven van hen die er door worden getroffen. Zij hebben wel geen recht zich daarover te beklagen, want de kerk excommuniceert niemand die niet tevoren door zijn hardnekkigheid zichzelf tot buitenstaander heeft verklaard.²⁹² Maar de betekenis van de excommunicatie reikt nog verder, ze reikt zelfs tot over de grenzen van de tijd en van dit aardse leven.

Wanneer Calvijn zich over dit aspect van de excommunicatie bezint, zoekt hij zijn weg tussen twee uitersten, tussen twee meningen die hij beide verwerpt. De eerste komt neer op een *minimalisering* van de excommunicatie. Wat deert het ons dat de kerk, de gelovigen, ons veroordelen? Dat is slechts een oordeel van mensen waaraan niet veel waarde behoefte te worden gehecht, een aanmatigende uitspraak die men voor kennisgeving kan aannemen.²⁹³ In de tweede opvatting wordt de excommunicatie *gemaximaliseerd*. De excommunicatie werpt de zondaar in de eeuwige dood en verdoemenis. Ze is een anathema: de mens wordt erdoor vervloekt zonder dat hem hoop op vergeving gelaten wordt; hij

291 Calvijn gebruikt promiscue 'a fidelium consortio abdicare atque expellere', 'abdicare ex ecclesiae grege': *Inst.* 1536, *OS*, I, p. 90 sq.; 'abdicare a societate fidelium': IV, 11, 1 (V, p. 195, 30 sq.), IV, 12, 2 (V, p. 213, 30.32); 'e consortio ecclesiae exterminare': IV, 12, 4 (V, p. 214, 23); 'abigere ex Christi familia': IV, 12, 5 (V, p. 215, 18 sq.); 'privare Coenae communionem', 'ab Ecclesia eliminare', het bevel 'a sacrae Coenae participatione abstinere': IV, 12, 6 (V, p. 217, 22 sq.); 'ab Ecclesia expellere': IV, 12, 9 (V, p. 220, 11); 'a communionem rescindere': *Comm. in Cor. I*, *OC*, XLIX, c. 386 (1 Kor. 5 : 11); 'deiecter du corps de lesglise': *Articles*, *OS*, I, p. 372, 12; 'reiecter de la compagnie des fideles': *Cat.* 1537, *OS*, I, p. 415 (De excommunication); 'separer de la communion des fideles': *Conf.* 1537, *OS*, I, p. 425 (Excommunication); 'a communicatione reiciere': *Cat. Gen.*, *OS*, II, p. 144, 14; 'interdire la communion': *Cat. Gen.*, *OS*, II, 144, 30. — In de *Ordonn. eccl.* wordt gesproken van 'interdire la communion de la cene', 'separer de lesglise' en van de aanzegging 'sabstenir de la cene': *OS*, II, p. 358, 23 sq., 30; 359, 9.18 sq., 22 sq.

292 Vgl. *Articles*, *OS*, I, p. 371, 36: 'qui se declairent et manifestent par leur meschante et jnique vie n'appartenir nullement a Iesus'. *Calvijn aan Poppius*, 26 febr. 1559, *OC*, XVII, c. 453 sq.: 'Qui suspensi a sacra coena proterve iudicium ecclesiae respuunt, hac sua contumacia declarant se extraneos'. Rutgers, *Kerk met het recht in verband*, blz: 25: 'De verbreking der gemeenschap geschiedt wezenlijk door den overtreders zelve; alleenlijk, hij wil dat niet zien en erkennen; en het is dan de kerk, die het uitspreekt en tot wezenlijkheid maakt'.

293 IV, 11 2, (V, p. 198, 16 sq.); IV, 12, 4 (V, p. 214, 19 sq.).

wordt overgegeven aan het eeuwig verderf, geschrapt uit het getal der uitverkorenen. De eerste beschouwing trof Calvijn aan bij de politieke libertijnen in Genève, de tweede vond hij bij verschillende 'Docteurs ecclésiastiques'.²⁹⁴

Nu is zijn bezwaar tegen de eerste beschouwing niet, dat de excommunicatie een oordeel van mensen wordt genoemd. Want dat is ze: een 'Ecclesiae' of 'fidelium iudicium'.²⁹⁵ Maar zijn bezwaar is wél dat dit menselijk oordeel losgemaakt wordt van Christus, die tot het uitspreken ervan de opdracht gaf en er zijn volmacht aan verbond. Als de kerk excommuniceert, doet ze niets anders dan de geestelijke rechtspraak uitoefenen, die de Heer haar in Matth. 18 : 15 vv. heeft opgedragen. Daartoe behoort ook het 'binden': het niet kwijtschelden, het toerekenen van de zonden. Wanneer de kerk in de excommunicatie 'bindt', is het de Heer die dit doet. Hij heeft immers betuigd dat het oordeel van de gelovigen niets anders is dan de promulgatie van zijn eigen uitspraak en dat wat zij op aarde gedaan hebben, in de hemel voor geldig gehouden wordt.²⁹⁶ 'Quale futurum sit coeleste Dei iudicium' wordt hier op aarde bekendgemaakt.²⁹⁷

Men kan zich afvragen of God op deze wijze niet verlaagd wordt tot een 'pedarius iudex', een ondergeschikt rechter, die slechts het vonnis ondertekent dat tevoren door sterflijke mensen werd geveld.²⁹⁸ Dat is niet het geval. Want Christus zegt in Matth. 18 niet dat elk oordeel vast en bondig zijn zal, maar alleen dat wat onder zijn leiding tot stand gekomen is, niet enkel door zijn Geest, maar ook door zijn Woord.²⁹⁹ Van een plaats van God voor een menselijk 'praeiudicium' is geen sprake als men slechts bekend maakt wat uit zijn mond is uitgegaan en zich beijvert trouw uit te voeren wat Hij bevolen heeft. Christus

294 IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sqq.); IV, 12, 9.10 (V, p. 220, 10.29—221, 1 sqq.).

De betekenis van 'anathema' heeft zich in de loop der eeuwen herhaaldelijk gewijzigd. Zie Heinrici, s.v. *Anathema*, RE, I, S. 495; Berkouwer, *Strijd om r.-k. dogma*, blz. 6—46; Vorgrimler, s.v. *Anathema*, LThK, I, Sp. 494 f. Sedert lang verstaat het rooms-katholieke kerkrecht onder het anathema een plechtig uitgesproken excommunicatie; vgl. Plöchl, a.a.O., I, S. 392; CIC, can. 2257. Excommunicatie en anathema betekenen 'geen uitsluiting uit de kerk zelf noch uit de gemeenschap der heiligen. Zij is veelmeer een voorlopige isolering van de geëxcommuniceerde, een afscheiding van de kerkelijke rechtsgemeenschap, een beroving van sommige rechten en geestelijke goederen...' (zo Van Groessen-Van Vlissingen, *Kerkelijk recht*, nr. 1047).

Dat Calvijn IV, 12, 10 (VG), toch niet ten onrechte spreekt van 'les Docteurs ecclésiastiques' die het anathema als 'exécration' opvatten, blijkt o.a. uit de uitspraak van Gelasius I (495) met betrekking tot heresieën: 'Haec et his similia... cum suis auctoribus auctorumque sequacibus sub anathematis insolubili vinculo in aeternum confitemus esse damnata' (*Denzinger*, nr. 166) en de definitie van de synode van Meaux (845): 'aeterna mortis damnatio'. Vgl. Gensichen, *Damnamus*, S. 18.

295 IV, 11, 2 (V, p. 198, 16 sq., 18); IV, 12, 10 (V, p. 220, 30 sq.),

296 IV, 11, 2 (V, p. 198, 18 sqq.).

297 *Comm. in harm. evang.*, OC, XLV, c. 476 (Matth. 16 : 19).

298 *Ll.*, OC, XLV, c. 515 (Matth. 18 : 18).

299 Vgl. *Articuli fac. theol. Paris.*, OC, VII, c. 33: de reeds op blz. 100, aant. 254, aangehaalde woorden en de onmiddellijk daaropvolgende: *Primum, ne iudicet, nisi ex ore Domini...*

is de enige rechter, ook al spreekt Hij zijn oordeel uit door zijn kerk. Juist omdat het zijn oordeel is, mag het niet gebagatelliseerd worden.

Dat wil echter niet zeggen, dat Calvijn de maximaliserende beschouwing zou zijn toegedaan. Deze kan met recht aanmatigend worden genoemd! Want in de eerste plaats: wij hebben geen opdracht om verworpenen en verkorenen van elkaar te onderscheiden, dat is iets wat God zichzelf voorbehouden heeft.³⁰⁰ Vervolgens: wij kunnen dat ook niet. De verworpenen mogen meermalen door duidelijke kentekenen bevestigen dat het oordeel van God al over hen geveld is,³⁰¹ daar staat tegenover dat men bij hen ook vaak dezelfde kentekenen van de roeping (*vocationis similia signa*) aantreft als bij de uitverkorenen.³⁰² Natuurlijk is het mogelijk dat een geëxcommuniceerde een verworpene is, maar men kan nooit zeggen dat de excommunicatie iemand tot een verworpene maakt.³⁰³ En tenslotte geeft de maximaliserende beschouwing blijk van een veel te geringe dunk van Gods barmhartigheid. Men denke aan de zonen van Jakob die de schandelijkste zonden begingen. Maar in plaats dat zij uit het uitverkoren volk werden verdeld, werden zij tot hoofden ervan verheven!³⁰⁴ Als wij bij geëxcommuniceerden meer hoogmoed en hardnekkigheid dan ootmoed bespeuren, laten wij hen dan aan het oordeel van de Heer overgeven en ten aanzien van hen voor de toekomst betere dingen verwachten en daar ook om bidden. Wij moeten de kracht van God niet willen beperken en aan zijn barmhartigheid niet de wet willen voorschrijven. Als het Hem goeddunkt worden de allerslechtsten veranderd in de allerbesten, vreemdelingen in de kerk ingelijfd en buitenstaanders erin opgenomen.³⁰⁵

Calvijns eigen positie heeft zich in het voorafgaande reeds enigermate afgetekend. Enerzijds beschouwt hij de excommunicatie als een oordeel van Christus, uitgesproken door de kerk, dat wel degelijk betrekking heeft op iemands plaats in het rijk van God en op zijn eeuwig heil. Anderzijds verzet hij zich krachtig tegen de identificatie van de excommunicatie met de eeuwige verdoeming.

Het is mogelijk zijn standpunt nog wat duidelijker in het vizier te krijgen. Dan moeten wij nog iets nader ingaan op zijn reeds eerder gereleveerde ge-

300 'quod Dei est solius non nostrum'. 'Haec quidem singularis est Dei ipsius praerogativa' (met verwijzing naar 2 Tim. 2 : 19). IV, 1, 3.8 (V, p. 6, 25; 12, 29—13, 1).

301 III, 23, 12 (IV, p. 407, 2 sqq.); IV, 1, 2 (V, p. 3, 17 sq.).

302 III, 24, 7 (IV, p. 418, 24 sqq.).

Vgl. Bockwoldt, *a.a.O.*, S. 183: „Zwar kann Calvin gelegentlich so von ungefähr den Glauben und das reine Leben als 'Zeichen der Erwählung' ansehen, wie er andererseits das Kennzeichen des Verworfenen darin erblickt, dass dieser die Wahrheit hartnäckig leugnet; doch ist das nicht sein letztes Wort in dieser Frage”.

303 Vgl. behalve de in aant. 300 genoemde plaatsen, *Comm. in Thess. II, OC, LII*, c. 216 (2 Thess. 3 : 15): 'Interim ab anathemate discernitur excommunicatio. Nam quos censurae suae severitate notat ecclesia, Paulus non prorsus abiici debere admonet, quasi a spe abdicati essent: sed dandam operam, ut sanam mentem revocentur’.

304 IV, 1, 24 (V, p. 26 sq.).

305 IV, 12, 9 (V, p. 220, 14 sqq.).

dachte dat de excommunicatie niet zozeer een veroordeling is van de zondaar als wel van zijn zonde, van zijn leven en werken. De veroordeling van die laatste is definitief, die van de persóón niet. De persoon wordt óók wel veroordeeld. Calvijn schrijft nl.: wanneer de geëxcommuniceerden hun leven horen veroordelen, wordt hun aangezegd dat de eeuwige verdoemenis hen wacht. Maar . . . hij háást zich daaraan toe te voegen, nog in dezelfde zin: 'indien zij zich niet bekeren'.³⁰⁶

Op deze manier drukt Calvijn zich dikwijls uit. Door de excommunicatie worden onbekeerlijke zondaars uit het lichaam van de kerk verdreven en als 'membres pourris' daarvan afgesneden, 'totdat zij tot berouw en erkenning van hun zonde en ellende komen'.³⁰⁷ In de excommunicatie oordeelt de kerk dat zij vreemd zijn aan de kerk en mitsdien aan Christus, maar 'slechts voor de tijd dat zij in hun afzondering blijven'.³⁰⁸ De kerk verklaart met het Woord, dat zij geen deel in het rijk van God hebben en zij bindt hen met zeer vaste banden, maar met hetzelfde Woord ontbindt en vertroost zij hen, 'wanneer zij tot bekering komen'.³⁰⁹

De voorzinnen spreken telkens een bijzonder ernstig oordeel uit. Maar de nazinnen maken daarbij telkens een voorbehoud. In de voorzinnen keert Calvijn zich tegen de minimaliserende beschouwing van de excommunicatie in de nazinnen tegen de maximaliserende. Beide moeten ernstig worden genomen. Het voorbehoud dat in de nazinnen wordt uitgesproken, heft de realiteit en de ernst van het in de voorzinnen uitgedrukte oordeel niet op, noch verzwakt dit. Wie overeenkomstig het Woord van God geëxcommuniceerd is, staat buiten de kerk en buiten Christus. Dit moet volstrekt au sérieux worden genomen, door de geëxcommuniceerde, door de gemeente en ook door andere kerken. Wie door één kerk geëxcommuniceerd werd, moet ook door andere niet meer als kerklid worden erkend.³¹⁰

306 IV, 12, 10 (V, p. 221, 2 sq.): 'vitam moresque suos damnari audientes, suae etiam perpetuae damnationis, nisi resipuerint, certi fiunt'. Vgl. *Cat.* 1537, *OS*, I, p. 415 (De excommunication): 'elle [l'Eglise] condamne leur vie et leurs meurs, et silz ne sadmendent elle les fait desia certains de leur damnation'. Vgl. IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sq.): 'Ligat autem Ecclesia quem excommunicat: . . . sed quia eius vitam ac mores damnat, ac, nisi resipuerit, iam eum damnationis admonet'.

307 *Articles*, *OS*, I, p. 372, 12 sqq.

308 IV, 12, 9 (V, p. 220, 12 sqq.).

309 III, 4, 21 (IV, p. 110, 2 sq.).

310 Vgl. blz. 165 en 236, aant. 537. — De excommunicatie is *minder* dan schrapping uit het getal der uitverkorenen, maar *meer* dan uitsluiting uit de zichtbare kerk.

De diepe ernst van de excommunicatie blijkt, wanneer de dienaar in de avondsmaaldienst verklaart: 'ie excommunie tous idolatres, . . . leur denonçant qu'ilz ayent à s'abstenir de ceste sainte Table, de paour de polluer et contaminer les viandes sacrées, que nostre Seigneur JESUS Christ ne donne sinon à ses domestiques et fidelles'. *Forme des prieres et chantz*, *OS*, II, p. 47, 3 sqq. Vgl. blz. 235 v.

Een onderscheiding als door Ursinus gemaakt, tussen een innerlijke gemeenschap waarvan de excommunicatie niet, en een uiterlijke waarvan zij wel uitsluit, vermeld door

Omgekeerd mogen ook de voorzinnen de nazinnen niet ontcrachten. De macht en de barmhartigheid van God mogen niet beknót worden. Hij kan 'les plus meschans' veranderen in 'gens de bien'.³¹¹ Juist de excommunicatie bewijst dat Hij de zondaar niet loslaat. *Ze* zegt hem het eeuwig oordeel aan — dat zeker komt als de bekering uitblijft³¹² — maar juist daardoor roept ze hem terug tot het heil.³¹³

In deze geest interpreteert Calvijn ook het 'tradere Satanae' in 1 Kor. 5 : 5.³¹⁴ De opvatting van o.a. Chrysostomus, dat hier evenals in 1 Tim. 1 : 20 (het geval van Alexander en Hymenaeüs) gedacht zou moeten worden aan de een of andere ernstige lichamelijke straf (gravem aliquam corporis poenam) acht hij niet juist. 'Aan de satan overgeven' is een passende benaming voor 'excommuniceren', want, om met Augustinus te spreken, zoals Christus regeert *in* de kerk, regeert de duivel *daarbuiten*,³¹⁵ en zoals wij, wanneer wij worden opgenomen in de gemeenschap van de kerk en daarin blijven, onder de trouwe bescherming van Christus staan, zo wordt hij die uit de kerk geworpen wordt 'quodammodo' aan de macht van de satan overgegeven 'quia extraneus fit et alienatur a Christi regno'. Hier herkennen wij het element van de voorzinnen.

De toevoeging 'in exitium carnis', tot verderf van het vlees, houdt echter een verzachting in. Aan de satan wordt niet toegestaan de zondaar geheel te gronde te richten of hem in altyddurende dienstbaarheid te houden. Hier is sprake van een 'damnatio temporaria' en wel van één die voor de toekomst heilzaam bedoelt te zijn. 'Damnatio carnis' wil zeggen: 'damnatio temporalis'. Want zoals de zaligheid en de verdoemenis van de *geest eeuwig* zijn, zo staat hier 'damnatio carnis' voor 'damnatio temporalis'. Paulus wil zeggen: wij zullen hem in deze wereld voor een tijd (ad tempus) veroordelen, opdat de Heer hem in zijn koninkrijk behoude.³¹⁶ Wij treffen hier het element van de nazinnen aan.

Bouwman, *Kerkrecht*, II, blz. 648, maakt Calvijn niet. Bouwman maakt deze onderscheiding tot de zijne; hoe hij dan toch kan blijven spreken van 'het absolute standpunt', dat 'beslist [moet] worden gehandhaafd', is niet duidelijk.

311 IV, 12, 9 (V, p. 220, 25): 'pessimi in optimos'.

312 *Comm. in Cor. II, OC, L, c. 116* (2 Kor. 10 : 6): 'Tametsi enim non statim fulminat Deus, quum minister sententiam protulit: ratum tamen est iudicium et suo tempore implebitur'.

313 IV, 12, 10 (V, p. 221, 7 sqq.).

314 IV, 12, 5 (V, p. 216, 18 sqq.). Iets uitvoeriger: *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 380 sq.* (1 Kor. 5 : 5), waaruit hierna geciteerd wordt.

315 Deze interpreterende uitspraak ontleent Calvijn aan *Sermo 68* van Augustinus. In *OS, V, p. 216, 42, n. 1* wordt opgemerkt: 'hanc sententiam Augustini non invenimus'. Toch is de uitspraak daar te vinden. Vgl. *VG, IV, p. 242*, en Smits, *l.c.*, II, p. 49.

316 Veel tegenwoordige exegeten staan een interpretatie voor die dicht komt bij de door Calvijn afgewezenen. 'Veelal vat men dit zo op, dat het overgegeven worden aan de satan voor de zondaar de dood tengevolge zal hebben', aldus Ridderbos, *Paulus*, blz. 526, met verwijzing naar Lietzmann-Kümmel, Büchsel, Schneider, Käsemann, Bohren. Zelf acht hij het „veel waarschijnlijker, dat met dit 'verderf van het vlees' aan een zware lichamelijke, althans het tijdelijke leven rakende bezoeking te denken is, die de aan de satan overgeleverde zondaar zal treffen (vgl. 2 Kor. 12 : 7; Luc. 13 : 16; Job 1, waar ook het lijden aan de werking van de satan wordt toegeschreven)”. *A.w.*, blz. 527.

Trachtend de voorzinnen en de nazinnen in één blik te overzien kunnen wij zeggen, dat de excommunicatie geladen is met een aangrijpende ernst, maar nog niet met de láátste. Het is een *vóórlaatste* ernst, die zich juist manifesteert om de láátste af te wenden. Daarom is de excommunicatie een aangrijpend getuigenis van de liefde van God tot zondaars.³¹⁷

Calvijns afwijzing van de excommunicatie als een onherroepelijke verwijzing naar het eeuwig verderf, doet de vraag rijzen, in hoeverre zijn predestinatieleer in zijn beschouwing van de excommunicatie een rol speelt.³¹⁸ Met betrekking tot de leer van de verwerping kan het antwoord geheel negatief luiden.³¹⁹ Nergens leidt Calvijn uit de excommunicatie af dat de geëxcommuniceerde verworpen is. Integendeel, wij horen hem juist tegen een dergelijke redenering waarschuwen.³²⁰ De belijdenis van de uitverkiezing functioneert daarentegen in zijn beschouwing van de excommunicatie op indrukwekkende wijze. Oók geëxcommuniceerden kunnen uitverkorenen zijn. Daarom mag de kerk nooit aan hen wanhopen.

Het omgangsverbod

Omdat de excommunicatie niet alleen de uitsluiting is van de 'communio'

317 Vgl. Schummer, *l.c.*, p. 70: „Parlant des menaces conditionnels de Dieu, Calvin écrit cette phrase qui me semble bien définir l'esprit de la discipline: '... quand il (Dieu) induit à repentance ceux auxquels il veut pardonner, en leur dénonçant les peines qui leur adviendraient s'ils persévéraient en leurs vices'. Ce que Dieu veut en cet endroit, il le réalise par le ministère de la discipline ecclésiastique confié à ses ministres. Une telle conception de la discipline permet à Calvin d'écrire: '... la correction est une bénédiction de Dieu, et un témoignage de son amour, comme dit l'Écriture'. Schummer citeert hier I, 17, 14 en III, 4, 32 naar de 'édition nouvelle' van de franse *Institutie*, 1955—1958 uitgegeven door de 'Société Calviniste de France' (Genève, Labor et Fides).

318 Dit te meer omdat velen in de predestinatie het centrale leerstuk bij Calvijn hebben gezien. Vgl. Bohatec, *Calvins Vorsehungslehre*, S. 414: 'Die Prädestinationslehre ist die Zentrallehre Calvins'. Troeltsch, *a.a.O.*, S. 615, spreekt van 'Zentraldogma'. Polman, *Praedestinatieleer*, blz. 376, drukt zich genuanceerder uit: de belijdenis van de predestinatie heeft bij Calvijn 'een centrale beteekenis', maar men kan niet zeggen dat de predestinatie 'de centrale plaats inneemt, van waar uit alles op supralapsarische wijs, gelijk bij Beza, gededuceerd wordt. De werkelijkheid der praedestinatie wordt nergens geïgnoreerd, steeds verondersteld en meermalen beleden, terwijl zij toch de behandeling der verschillende leerstukken niet beheerscht.'

Intussen overheerst tegenwoordig de opvatting, o.a. vertolkt door Bauke, *Probleme der Theologie Calvins*, S. 17, dat het onmogelijk is bij Calvijn een of meer 'Einheitsprinzipien, Zentral- und Grundlehren' aan te wijzen (volgens hem wordt diens theologie veeleer gekarakteriseerd door een 'complexio oppositorum'; S. 16 ff.). Vgl. Krusche, *Theologie Calvins*, S. 27, die van oordeel is dat alle pogingen Calvijns theologie te verstaan als ontworpen „von einer 'Zentrallehre' her" of op zulk een leer betrokken, mislukt zijn.

319 Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 215: 'Si Calvin a tiré de sa doctrine de la prédestination des conséquences pratiques en ce qui concerne l'élection, il n'en a pas été de même pour la réprobation'. Vgl. Kickel, *Calvin über Micha*, S. 155: 'Überhaupt ist es interessant zu sehen, welche Teile seiner dogmatischen Lehre Calvin in Predigt umsetzt, wo die Schwerpunkte liegen. So spielt die Prädestinationslehre eine bemerkenswert geringe Rolle'.

320 Vgl. blz. 108.

van het avondmaal maar ook uit die van de broeders, mogen kerkleden met geëxcommuniceerden geen vertrouwelijke omgang hebben. 'Per ecclesiasticam disciplinam' is dit ongeoorloofd. Het omgangsverbod is van de excommunicatie een wezenlijk bestanddeel. Calvijn leest het af uit de Schrift. Bv. uit Matth. 18 : 17. Wanneer Christus daar zegt: 'dan zij hij u als de heiden en de tollenaar', betekent dat: 'wij moeten niets te doen hebben met hen die de gemeente verachten, totdat zij zich bekeren'.³²¹ En Paulus' woord aan de Korinthiërs: 'met zo iemand zult gij zelfs niet eten' (1 Kor. 5 : 11) wil zeggen: als de kerk iemand geëxcommuniceerd heeft, moet geen van de gelovigen hem 'in familiaritatem suam recipere'. Als ieder aan zijn eigen tafel zou mogen toelaten wie van de tafel van de Heer zijn buitengesloten, zou het gezag van de kerk in verachting komen.³²²

Calvijn is echter gekant tegen een op de spits drijven van het omgangsverbod. Als wij ons zijn gedachten herinneren over de geest waarin de tucht moet worden uitgeoefend, kan ons dit niet verwonderen. Gemeenzame, intieme, vriendschappelijke omgang met de geëxcommuniceerden is verboden,³²³ maar niet omgang in de zakelijke en maatschappelijke sfeer.³²⁴ Van de bovenmatige strengheid van de 'Romanus Antichristus' waarbij het aan ieder verboden is geëxcommuniceerden aan eten, vuur, drinken en andere noodzakelijke dingen te helpen, wil Calvijn niets weten. Dat heeft met 'disciplinae rigor' niets meer te maken, dit is zonder meer 'tyrannica barbaraque inhumanitas'.³²⁵

Wat beoogt de kerk met het omgangsverbod? In de eerste plaats het tegen-

321 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 515* (Matth. 18 : 17).

322 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 386*. Vgl. *Sermons sur Deut., P. III, OC, XXVII, c. 631* (Deut. 20 : 16—20): 'Car si quelcun est reietté comme un membre pourri, et que nous allions nous accoupler avec luy: n'est-ce pas nous separer du corps de nostre Seigneur Iesus Christ, et de tous fidelles?'

323 IV, 1, 15 (V, p. 19, 14 sqq.); IV, 12, 5.10 (V, p. 216, 7 sqq.; 221, 12 sqq.). Ook *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 383 sq.* (1 Kor. 5 : 9): 'hoc enim est *commisceri*, familiariter versari cum aliquo et eius consuetudine implicari . . . Quicumque fratres haberi volunt, aut sancte honesteque vivant, aut a piorum coetu excommunicentur, et ab eorum usu et consuetudine abstineant omnes boni'; c. 386 (1 Kor. 5 : 11): 'Sed intelligit Paulus, quatenus liberum nobis est, fugiendam esse consuetudinem eorum, quos a communione sua ecclesia resecurit'.

324 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 215* (2 Thess. 3 : 14): 'Aliud enim est, subducere se a familiaritate cuiuspian, aliud arcere prorsus a societate sua'.

Met de hoereerders waarmee men niet mag omgaan, bedoelt Paulus 'ecclesiae domestici'; de korinthiërs worden niet vermaand de wereld te ontvluchten. Wij leven nu eenmaal 'inter spinas, quamdiu in terra peregrinamur'. Calvijn verwijst naar Joh. 17 : 15: 'Ik bid niet, dat Gij hen uit de wereld wegneemt, maar dat Gij hen bewaart voor de boze'. *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 384* (1 Kor. 5 : 9, 10).

325 *L.L., OC, XLIX, c. 386* (1 Kor. 5 : 11). Calvijn schrijft hier bij wijze van illustratie ook nog het volgende: Paulus verbiedt mij helemaal niet, wanneer ik bij het binnenkomen van een herberg een geëxcommuniceerde aan tafel zie zitten, samen met hem te eten. — Men moet niet *vrijwillig* met geëxcommuniceerden omgaan. Vgl. IV, 1, 15 (V, p. 19, 15 sq.); 'nulla voluntaria necessitudo'.

gaan van de besmettende werking van de zonde. Hoe gemakkelijk worden de goeden door de omgang met de slechten niet bedorven!³²⁶ Vervolgens het vermijden van elke schijn dat wij de zonden, door ze te dulden, zouden goedkeuren.³²⁷ Maar vooral: het tot bekering bewegen van de geëxcommuniceerde. Toegeeflijkheid en oogluiking geven aan de zonde alleen maar voedsel, de uitsluiting van de vertrouwelijke omgang kan in de zondaar een gevoel van schaamte wekken, zodat hij zichzelf begint te mishagen. En van de schaamte kan hij komen tot berouw en algehele bekering.³²⁸ Maar juist daarom zullen wij ook moeten vermijden dat hij die gestraft wordt, niet door droefheid verslonden wordt (2 Kor. 2 : 7). Anders maakt men van het geneesmiddel vergif.³²⁹ Wij moeten de geëxcommuniceerde, naar een ander woord van Paulus (2 Thess. 3 : 15), niet houden voor een vijand maar hem terechtwijzen als een broeder. Dwz.: al mogen wij met de geëxcommuniceerden geen vertrouwelijke omgang hebben, wij moeten er toch op alle mogelijke manieren naar streven dat zij zich bekeren tot een beter leven en terugkeren tot de gemeenschap en eenheid van de kerk.³³⁰ 'Daarom, als wij iets goeds willen doen, zijn mildheid en zachtmoedigheid nodig, opdat zij die gestraft worden tóch voelen dat wij hen liefhebben. In één woord, de excommunicatie streeft er niet naar de mensen van de kudde van de Heer te vervreemden maar veeleer hen, als zij ronddolen en omzwerven, terug te roepen'.³³¹

Verzoening en wederopneming

Vindt deze roepstem gehoor, dan is de kerk bereid tot verzoening en herstel van de gemeenschap.³³² Lichtvaardig zal ze daartoe niet overgaan. De zondaar moet duidelijk blijk geven van berouw,³³³ zijn schuld erkennen en bij de kerk aankloppen met een ootmoedige bede om vergiffenis.³³⁴ Maar wanneer hij zich zo met de kerk verzoent, moet de kerk zich ook met hem verzoenen; de excom-

326 IV, 12, 5 (V, p. 216, 3 sqq.). *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 14): 'ne contagio scilicet latius serpat, et ne privatam unius hominis flagitium in commune ecclesiae dedecus redundet'.

327 *Comm. in Cor. I, OC, XLIX, c. 384* (1 Kor. 5 : 10): 'ne videamini eorum nequitiam tolerando, probare'.

328 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 14).

329 IV, 12, 8 (V, p. 218, 33—219, 1 sqq.).

330 IV, 12, 10 (V, p. 221, 14 sqq.).

331 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216* (2 Thess. 3 : 15).

332 IV, 12, 10 (V, p. 221, 10 sq.): 'parata est reconciliatio et in communionem restitio'. *VG*: 'l'Eglise est preste de le recevoir en amitié, et le faire participant de sa communion'. *Comm. in Cor. II, OC, L, c. 29* (2 Kor. 2 : 6): 'hic adhibenda est moderatio: nempe ut ecclesia simul atque respiscentiam illius certe cognoverit, ad dandam veniam sit parata'.

333 IV, 12, 6.8 (V, p. 217, 23 sq.; 219, 9 sq.). *Vgl. IV, 11, 3* (V, p. 199, 20).

334 Gelijk wij zagen, blz. 74, ziet Calvijn in deze schuldbelijdenis een modaliteit van de tweede soort 'privata confessio'.

municatie heeft dan immers haar doel bereikt. Opnieuw gaat de kerk dan de haar door de Heer opgedragen jurisdictie uitoefenen. De zondaar wordt thans 'ontbonden', dwz. hij wordt vrijgesproken, niet alleen door de mensen, maar ook door God zelf.³³⁵ Zeker, wie in het verborgene zijn zonden voor God heeft beleden, mag rekenen op vergeving. Want het is alleen de Heer die de zonden vergeeft, vergeet en uitdelgt.³³⁶ Maar dat maakt de ontbinding door de kerk niet overbodig. In de eerste plaats schenkt Christus daardoor hoop aan het beangstigde geweten en verlost Hij het van vrees. En vervolgens wordt op deze wijze de band des vredes hersteld.³³⁷

Natuurlijk geldt de vrijspraak voor God niet degenen die door de kerk op een slechts voorgewend berouw worden vrijgesproken.³³⁸ In zoverre is de ontbinding conditioneel. Maar dat doet niets af van de zekerheid en de duidelijkheid ervan voor de zondaar die de genade van Christus omhelst. Want hem geschiedt naar zijn gelóóf (Matth. 9 : 29).³³⁹

Hoe moet het bij de verzoening en wederopneming toegaan? Calvijn verwijst hiervoor gaarne naar de 'vetus ac melior Ecclesia'³⁴⁰ die zich naar zijn mening op dit punt nauw aansloot bij Paulus.³⁴¹

335 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 515* (Matth. 18 : 18): 'quisquis admissio delicto suppliciter culpam agnoscit et deprecatur, ut ab ecclesia veniam impetret, eum absolvi non tantum ab hominibus, sed ab Deo ipso'.

336 III, 4, 9 (IV, p. 96, 12—97, 2).

337 *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 516* (Matth. 18 : 18): 'Nam trepidis conscientiis afferre solatium metumque eximere volens testatur [Christus], reatu liberari coram Deo quicumque peccaverint, si in gratiam redeant cum ecclesia'. III, 4, 14 (IV, p. 100, 30 sqq.): 'Tollendae vero offensionis diversa est ratio: quia etsi tunc quoque conscientiae paci consulitur, praecipuus tamen finis est ut sublato odio inter se uniantur animi vinculo pacis'.

338 Niet degenen — Calvijn spreekt van 'multos' — 'qui fictam poenitentiam obtinent', maar alleen diegenen 'qui recte ac sincere ecclesiae se reconciliant'. *Comm. in harm. evang., OC, XLV, c. 515—516* (Matth. 18 : 18).

339 III, 4, 22 (IV, p. 111, 21 sqq.). Vgl. III, 4, 18 (IV, p. 107, 19 sqq.). Met verwijzing naar eerstgenoemde plaats geeft Schummer, *l.c.*, p. 70, op de juiste wijze Calvijns mening aldus weer: 'En accomplissant fidèlement son office, le pasteur est infaillible et les fidèles reçoivent une vraie absolution'.

340 IV, 12, 6 (V, p. 217, 27). *VG* heeft, iets ruimer: 'l'Eglise ancienne'. Maar reeds eerder (blz. 77 v.) werd erop gewezen, dat Calvijn allerminst ingenomen was met de boetepraktijk van héél de oude kerk.

341 Voor Paulus wordt vooral gewezen naar zijn handelwijze ten aanzien van de bloedschennis in Korinthe. Eerst dringt hij op zijn excommunicatie aan, later, nadat de man zich bekeerd heeft, op het schenken van vergeving en op opheffing van de excommunicatie. Calvijn brengt dit geval ter sprake: IV, 12, 4.5.6.8 (V, p. 214, 3 sqq.; 216, 5 sqq.; 217, 24 sqq.; 219, 2 sqq.). Hij neemt daarbij aan dat wij in 1 Kor. 5 en 2 Kor. 2 met dezelfde zondaar te maken hebben. Vgl. *Comm. in Cor. II, OC, I, c. 29* (2 Kor. 2 : 6). Deze opvatting vindt nog wel verdediging; anderen achten haar echter op verschillende gronden onaanvaardbaar. Vgl. Grosheide, *II Korinthe*, blz. 70 v.

Van de daar gevolgde handelwijze geeft Calvijn meermalen een beschrijving, gewoonlijk in nauwe aansluiting bij Cyprianus.³⁴² Had iemand een zware, ergernis gevende zonde bedreven, dan werden hem twee dingen bevolen: in de eerste plaats zich te onthouden van deelneming aan het avondmaal en vervolgens zich voor God te verootmoedigen en voor de gemeente³⁴³ zijn berouw te betuigen. Men legde de boeteling bepaalde dingen op waaruit zijn berouw moest blijken.³⁴⁴ Had hij op deze wijze aan de kerk voldoening gegeven, dan werd hij met oplegging der handen (per manuum impositionem) weer in de gemeenschap ontvangen.

Cyprianus citerend schrijft Calvijn³⁴⁵: 'De zondaars doen gedurende een bepaalde tijd boete; daarna komen zij om van hun zonden belijdenis te doen³⁴⁶ en ontvangen zij door de oplegging der handen van de bisschop en de geestelijkheid het recht der gemeenschap'.³⁴⁷ De bisschop en de presbyters hebben de leiding bij de verzoening, maar de instemming van de gemeente (plebis consensus) acht Cyprianus ook vereist. De wederopneming noemde hij 'vrede' (pax) of 'het geven van vrede' (pacem dare).³⁴⁸

Calvijn is van oordeel, dat dit een wijze van handelen is, heilzaam en nuttig voor de kerk; hij zou wel willen dat ze ook heden in gebruik was.³⁴⁹ In hoeverre ze aan de eigentijdse omstandigheden zou moeten worden aangepast, vernemen wij niet. Vooral de oplegging der handen acht hij van belang. Dat is weliswaar een ceremonie die door mensen en niet door God is ingesteld en daarom tot de 'medias res' en de 'externa exercitia' moet worden gerekend. Maar Calvijn zou ze graag gehandhaafd willen zien. De oplegging der handen is vanouds een symbool van de vrijspreking (symbolum absolutionis) geweest. Het diende zowel om de zondaar voor God te doen staan in het vertrouwen op de vergiffenis als om de gemeente er op te wijzen dat de herinnering aan zijn zonde moest worden tenietgedaan en de zondaar in genade moest worden aangenomen.

§ 7. HET DOEL VAN DE TUCHT

Inleidende opmerkingen

Het doel van de tucht heeft Calvijn op allerlei wijze aangegeven, als het

342 Bv. III, 4, 13 (IV, p. 100, 11 sqq.); IV, 12, 6 (V, p. 217, 27—218, 1 sqq.); IV, 19, 14 (V, p. 448, 5 sqq.), waar Calvijn ook verwijst naar de desbetreffende besluiten van de synoden van Carthago (390, 397) en Orange (441).

343 IV, 12, 6 (V, p. 217, 30 sq.): 'coram Deo . . . et coram Ecclesia'.

344 IV, 12, 6 (V, p. 217, 32 sq.): 'sollennes ritus . . . , ut essent poenitentiae indicia'. VG: 'certaines choses . . . , pour estre signes de leur repentance'.

345 IV, 12, 6 (V, p. 218, 1 sqq.); Calvijn citeert hier uit de *Epistolae* 16 en 17 van Cyprianus.

346 'deinde ad exomologesin veniunt'.

347 'ius communionis'.

348 IV, 12, 6 (V, p. 217, 35); IV, 19, 14 (V, p. 448, 13).

349 IV, 19, 14 (V, p. 449, 3 sqq.).

veroordelen van de bozen,³⁵⁰ het tegengaan en voorkomen van ergernissen,³⁵¹ het stellen van een afschrikwekkend voorbeeld,³⁵² het wekken van berouw,³⁵³ enz. In een zin als de volgende vinden wij een ware cumulatie van doeleinden: 'De tucht is (dus) als het ware een breidel waardoor zij in toom worden gehouden en getemd die tegen de leer van Christus woeden, of als het ware een prikkel waardoor degenen die te weinig gewillig zijn, worden aangespoord, soms ook als het ware een vaderlijke tuchtroede waarmee in mildheid en in overeenstemming met de zachtmoedigheid van de Geest van Christus diegenen getuchtigd worden, die dieper gevallen zijn'.³⁵⁴

Het is niet onze bedoeling bij al dit soort aanduidingen stil te staan. In de eerste plaats zijn ze onmogelijk te catalogiseren maar bovendien zijn ze meestal te herleiden tot één of meer van de drie doeleinden die Calvijn haast altijd vermeldt als hij zich met het doel van de tucht *opzettelijk* bezighoudt. Vooral dit drietal zal in deze paragraaf onze aandacht vragen.

De drie doeleinden

'Er zijn drie doeleinden, die de kerk bij zulke bestraffingen en bij de excommunicatie op het oog heeft', aldus luidt het sedert 1543 in de *Institutie*.³⁵⁵

Behalve van de 'fines' van de tucht spreekt Calvijn ook van de *gronden* (raysons) waarop de tucht is gefundeerd, en van de *vruchten* (fruits) die eruit voortspuiten.³⁵⁶ Soms leidt hij de vermelding van het drietal als volgt in: 'in hunc *usum*' is de excommunicatie ingesteld.³⁵⁷ '*Usus*' betekent behalve gebruik' ook 'nut' en 'doel'.³⁵⁸ Wat de tucht motiveert is tevens het doel en de vrucht ervan. Het 'waarom' ervan is ook het 'waartoe'.

Een zakelijke opsomming van de drie doeleinden vinden wij echter reeds in de *Institutie* van 1536.³⁵⁹ Ze worden ook vermeld in alle drie geschriften die in 1537 werden opgesteld met het oog op de voorgenomen kerkelijke hervormingen in Genève: de *Articles*, de catechismus en de *Confession de la Foy*.³⁶⁰ Bij het gereedmaken van de eerstvolgende edities van de *Institutie* bleef Calvijn aan de formulering van de doeleinden veel aandacht besteden; hij schaaft de die

350 IV, 11, 2 (V, p. 198, 20 sq.).

351 IV, 11, 2 (V, p. 200, 30 sqq.).

352 *Comm. in Tim. I, OC, LII, c. 317* (1 Tim. 5 : 20): 'Quare? ut reliqui, dum ne illis quidem parci vident qui gradu et dignitate sunt superiores [Paulus spreekt hier over de 'presbyteri'], tali exemplo moniti, magis timeant'.

353 IV, 11, 3 (V, p. 199, 9).

354 IV, 12, 1 (V, p. 212, 34—213, 1 sqq.).

355 *Inst. 1543, OC, I, c. 660*. Vgl. IV, 12, 5 (V, p. 215, 10 sq.).

356 *Articles, OS, I, p. 372, 24 sqq.*

357 *Inst. 1536, OS, I, p. 89*. Vgl. IV, 12, 4 (V, p. 215, 9).

358 Vgl. Rothuizen, *Primus usus legis*, blz. 19.

359 *Inst. 1536, OS, I, p. 89 sqq.*

360 *OS, I, p. 372, 27 sqq.; 415 sq.; 424.*

bij en vulde ze aan.³⁶¹ Met het resultaat dat dit in 1543 opleverde, was hij blijkbaar tevreden; in de latere edities treffen wij tenminste geen toevoegingen meer aan. Maar de weinige regels in 1536 aan het doel van de tucht gewijd waren toen ook uitgegroeid tot een uitvoerige paragraaf!³⁶² Van deze paragraaf wordt nu allereerst een overzicht gegeven; daarbij zal getracht worden aan te geven op welke wijze de uitbreiding zich heeft voltrokken.³⁶³

Het *eerste doel* van de tucht is 'dat niet tot smaad van God tot het getal der christenen personen gerekend worden die een schandelijk en smadelijk leven leiden, als zou zijn heilige kerk (Ef. 5 : 25 v.) een eedgenootschap van boze en misdadige mensen zijn'.³⁶⁴ Aldus reeds de *Institutie* 1536.

In 1539 voegt Calvijn daaraan toe: 'Want daar de kerk het lichaam van Christus is (Kol. 1 : 24), kan ze door dergelijke stinkende en rotte leden niet worden bezoedeld, zonder dat een deel van de smaad³⁶⁵ op het Hoofd neerkomt. Opdat dus in de kerk niets aanwezig zij waardoor zijn heilige naam smaadheid wordt aangedaan, moeten uit zijn huisgezin diegenen verdreven worden, die door hun schandelijkheid de christelijke naam smaadheid aandoen'.

In 1543 wordt voor het eerst expliciet melding gemaakt van het avondmaal: 'Men moet hierbij ook acht geven op het avondmaal des Heren, dat het niet door een uitdeling aan ieder zonder onderscheid, ontheiligd wordt. Want het is volstrekt zeker, dat iemand, aan wie de uitdeling toevertrouwd is en die wetens en willens een onwaardige toelaat die hij met recht had kunnen terugwijzen, even schuldig staat aan heiligschennis, als wanneer hij het lichaam des Heren aan honden voorgeworpen had'.

Calvijn verwijst in dit verband naar Chrysostomus die op de volgende wijze uitvoer tegen de priesters die uit vrees voor de macht der groten niemand durfden weren: 'Het bloed zal van uw handen geëist worden (Ezech. 3 : 18; 33 : 8). Indien gij de mens vreest, zal hij u uitlachen, maar indien gij God vreest, zult gij ook door de mensen zelf worden geëerbiedigd. Laat ons noch voor scepters, noch voor purper, noch voor kronen vrezen, want hier is onze macht groter. Ik althans zal liever mijn lichaam in de dood geven en mijn bloed laten vergieten dan mij zulk een bezoedeling deelachtig te maken'.³⁶⁶ Zijn

361 Vgl. *OC*, I, c. 550 sq. (editie 1539); 660 sq. (editie 1543).

362 IV, 12, 5 (V, p. 215, 10—216, 25). In *OS*, I, p. 89 sq. (editie 1536) neemt de vermelding van de drie doeleinden zes regels in beslag, in *OS*, V, (editie 1559) niet minder dan vierenveertig.

363 Bij het schetsen van de tekstontwikkeling vanaf 1536 vertaal ik naar de tekst van 1559 (die hier praktisch gelijk is aan die van 1543), onder vermelding tussen haakjes van de in die editie voorkomende bijbelplaatsen; met andere woorden: aan *kleine, onbeduidende* wijzigingen, na 1536 in de tekst aangebracht, wordt voorbijgegaan.

364 'improbiorum et sceleratorum hominum coniuratio'. *VG*: 'un réceptacle de meschans et mal vivans'.

365 'aliqua ignomia'; *VG*: 'une partie de la honte'.

366 Het citaat is ontleend aan Chrysostomus' 82ste (naar een andere, ook door Calvijn gevolgd, telling: 83ste) homilie over Matth.

uiteenzetting van het eerste doel besluit Calvijn aldus: 'Opdat dus dit heilig mysterie geen smaad worde aangedaan, is bij het uitdelen ervan nauwkeurige onderscheiding nodig, en dat vereist de aanwezigheid van jurisdictie in de kerk'.

Als *tweede doel* noemt Calvijn van 1536 af, 'dat de goeden door de voortdurende omgang met de bozen niet bedorven worden zoals dat pleegt te gebeuren'.³⁶⁷

Dit doel wordt in 1539 als volgt nader toegelicht: 'Want gezien onze neiging tot afdwalen is er niets gemakkelijker dan dat wij door slechte voorbeelden van de rechte levenskoers worden afgeleid'. Dit nut heeft Paulus aangewezen, toen hij de korinthiërs gebod de bloedschennis uit hun gemeenschap te verwijderen. 'Een weinig zuurdeeg' zegt hij, maakt het hele deeg zuur' (1 Kor. 5 : 6). Hij zag daarin zo'n groot gevaar dreigen, dat hij hun alle vriendschappelijke omgang met hem verbood: 'Indien iemand zich een broeder laat noemen en hij is een hoereerder of gierigaard of afgodendienaar of dronkaard of lasteraar, — met zo iemand zult gij ook niet eten' (1 Kor. 5 : 11).

Het *derde doel*, ook van meet af aan reeds vermeld, is 'dat de zondaars zelf tot schaamte komen en over hun schandelijkheid berouw beginnen te krijgen'.³⁶⁸

Dit doel ontvangt in 1539 de volgende nadere toelichting: 'Op deze wijze is het ook voor hen zèlf nuttig dat hun slechtheid getuchtigd wordt. Dat geschiedt nl. opdat zij door het voelen van de roede wakker gemaakt worden. Toegeeflijkheid zou hen nog hardnekkiger maken'. Paulus geeft dit te kennen in 2 Thess. 3 : 14: 'Indien iemand onze leer niet gehoorzaam is, tekent hem en vermengt u niet met hem, opdat hij beschaamd worde', en in 1 Kor. 5 : 5, waar hij schrijft, dat hij de korinthiër aan de satan overgeeft, opdat zijn geest op de dag des Heren behouden worde. Dan volgt de interpretatie van dit woord die wij al leerden kennen.³⁶⁹

Tot zover de paragraaf in de *Institutie* gewijd aan de drie doeleinden. Wij maken hierbij de volgende opmerkingen.

a. Dat Calvijn de formulering van de drie doeleinden meer dan eens herzag, laat zien hoezeer het vraagstuk van de kerkelijke tucht hem bleef bezighouden.³⁷⁰ En het zal niet alleen voortgaande theoretische bezinning zijn geweest maar stellig ook ervaring, opgedaan in de kerkelijke praktijk, die hem ertoe brachten tot tweemaal toe de stof opnieuw te bewerken. Er was hem

367 'ut fieri solet'. *VG*: 'comme il advient souventesfois'.

368 'ut eos ipsos pudore confusos suae turpitudinis poenitere incipiat'. *VG*: 'que ceux qu'on chastie par excommunication, estans confuz de leur honte, se repentent, et par telle repentance viennent à amendement'.

369 Vgl. blz. 110.

370 Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 209, Anm. 28.

blijkbaar veel aan gelegen dat met name over de *doeleinden* van de tucht geen misverstand zou ontstaan.

b. Met betrekking tot de *omschrijving van het eerste doel* in de definitieve vorm van 1543 merken wij het volgende op. Daarin worden met elkaar in verband gebracht: de naam van God en van Christus, de gemeente en de avondmaalsviering. Calvijn zal het onderlinge verband daartussen als volgt hebben aangevoeld. Het hóógste doel van de tucht is, dat van de naam van God en van Christus alle smaad wordt afgewend. Het naastliggende doel of wil men: het middel om het hoogste doel te bereiken, is: het uit de gemeente verwijderen van hen die door hun schandelijk leven de christelijke naam onteren. En dit houdt óók in het weren van dezulken van het avondmaal.

In de manier waarop Calvijn dit laatste vermeldt, valt dan weer tweéelei op. In de eerste plaats dat hij als schuldigen aan ontheiliging van het avondmaal niet alleen de onwaardige deelnemers beschouwt, maar ook en vooral de ambtsdragers die hen toelaten. En vervolgens dat hij hier alleen oog schijnt te hebben voor het verticale aspect van de avondmaalsgemeenschap: de gemeenschap met *Christus*, niet voor het horizontale: de *onderlinge* gemeenschap, hoewel ook dit hem, gelijk wij zagen, niet onbekend is.³⁷¹ Hij heeft het in dit verband misschien liever niet willen noemen om ten aanzien van de dopers de nodige distantie te bewaren. 'Als het niet geoorloofd zou zijn met een onwaardige het heilig avondmaal te gebruiken, zou Paulus ons ongetwijfeld bevelen, om ons heen te spieden of er onder de menigte misschien iemand is door wiens onreinheid wij zouden kunnen worden besmet. Nu hij echter alleen eist dat ieder zichzelf moet beproeven, laat hij zien dat het ons allerminst schaadt wanneer sommige onwaardigen zich bij ons indringen'. Wie onwaardig eet, eet en drinkt alleen zichzelf een oordeel (1 Kor. 11 : 28 v.), niet anderen.³⁷²

c. Calvijn legt met betrekking tot de *volgorde van de drie* doeleinden een duidelijke voorkeur aan de dag. In alle edities van de *Institutie* is deze gelijk. Eerst wordt genoemd de eer van God, van Christus en de kerk, dan het voorkómen van het bederf van de goeden en tenslotte het tot inkeer brengen van de zondaar. Het eerste doel is theologisch-ecclesiologisch (of christologisch-ecclesiologisch) van aard, het tweede en derde pedagogisch en zielzorgelijk.³⁷³

Dezelfde volgorde treffen wij ook aan in de catechismus van 1537. In

371 Vgl. blz. 105.

372 IV, 1, 15 (V, p. 19, 22 sqq.). Vgl. voor Calvijns standpunt in dezen voorts blz. 125. Zijn interpretatie van 1 Kor. 11 : 28 sluit zich aan bij die van Bullinger (en Zwingli). Alleen: de zürichers verbonden er een andere conclusie aan dan Calvijn. Vgl. blz. 29.

373 Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, S. 120: „Könnte man den ersten Zielpunkt der disciplina einen christologisch-ecclesiologischen nennen, so wollen der zweite und dritte als 'pädagogische' den Gliedern der Gemeinde zu einem 'Christus gemässen Verhalten' verhelfen . . ."

de *Articles* zijn het tweede en derde doel van plaats verwisseld.³⁷⁴ In de *Confession de la Foy* (1537) worden het eerste en tweede doel als het ware in één adem genoemd: 'que les meschans par leur conversation damnable ne corrompent les bons et ne deshonnent nostre Seigneur'.³⁷⁵

Als Calvijn een tekst uitlegt als 2 Thess. 3 : 14: 'Gaat niet met hem om, opdat hij beschaamd worde', bekommert hij zich uiteraard minder om de volgorde. Dan kan hij schrijven: „Er zijn weliswaar ook andere 'excommunicandi fines', te weten dat de besmetting niet verder gaat, dat de persoonlijke misdaad van één mens geen schande brengt over heel de kerk en dat het voorbeeld van strengheid anderen tot vrees brengt, maar hier stipt Paulus alleen dit aan, dat zij die gezondigd hebben door schaamte gedrongen worden tot berouw”.³⁷⁶

Het doel dat Calvijn het eerst noemt, is voor hem ook het eerste. De eer van God gaat immers boven alles.³⁷⁷ Aan dit eerste en hoogste doel zijn de beide andere ondergeschikt, zelfs zó ondergeschikt dat ze beschouwd kunnen worden als hulpmiddelen om dat doel, zo niet te bereiken dan toch te benaderen.³⁷⁸ Want God en Christus worden alleen dan geëerd en de kerk is alleen dan geen aanfluiting, als de gemeente niet de indruk maakt van een vergaarbak van slechte lieden te zijn (het eerste doel). Maar dan moeten de goeden niet door de kwaden worden bedorven (het tweede doel) en moet ook alles worden gedaan om die laatsten te bekeren (het derde doel).

d. Toch zijn ook het tweede en het derde doel wel degelijk *doeleinden*. Dat ze aan het eerste gesubsumeerd zijn, wil niet zeggen dat ze erdoor geabsorbeerd worden. Het is de kerk met haar tuchttoefening ook zeer wezenlijk begonnen om het heil van de zondaar en de gezondheid van de kerkelijke gemeenschap. Deze doeleinden doen ook in geen enkel opzicht afbreuk aan het eerste doel. Integendeel, 'de Heer heeft zelf, om de glorie van zijn naam voor de mensen nog aanbevelenswaardiger te maken, de ijver voor de verbreiding en grootmaking ervan gematigd door er voortdurend onze zaligheid aan te verbinden'.³⁷⁹ Evenals elders treedt ook hier aan de dag, wat wel genoemd is:

374 OS, I, p. 372, 30 sqq.: 'Secondement que ceulx qui recoipuent telle correction, ayans honte et confusion de leur peche viennent a se recognoestre et se amender. Tiercement que les aultres ne sont pas corumpuz et pervertis de leur conversation mays plustost par leur exemple sont advertiz de ne cheoyr en pareilles faultes'.

375 OS, I, p. 424.

376 *Comm. in Thess. II, OC, LII, c. 216.*

377 Vgl. *Cat. Gen. OS, II, p. 75, 3 sqq.*: het voornaamste doel van het menselijk leven is: 'Ut Deum, a quo conditi sunt homines, ipsi noverint'. Waarom? 'Quoniam nos ideo creavit, et collocavit in hoc mundo, quo glorificetur in nobis'. *Resp. ad Sadoletum, OS, I, p. 463*: 'Deo enim, non nobis, nati imprimis sumus. Siquidem, quemadmodum ab eo fluxerunt omnia, et in eo consistunt, ita in eum referri debent, inquit Paulus (Rom. 11, 36)'.

378 Vgl. Hedtke, *a.a.O.*, das.: 'Der zweite und der dritte erziehlich betonte Zweck sind als Hilfsmittel ganz und gar dem ersten, dem eigentlichen zu- und untergeordnet'.

379 *Resp. ad Sadoletum, OS, I, ibidem.* Vgl. Benoit, *Seelsorge und Theologie*, S. 11: 'seine Theologie entfaltet sich nicht um eine einzige Mitte: sie hat zwei Pole: den Ruhm

de 'bipolaire structuur' van Calvijns theologische denken.³⁸⁰

Soms valt het accent duidelijk op het derde doel. Dat vindt dan zijn verklaring in de context die zich bezig houdt met de *praktijk* van de tuchttoefening.³⁸¹ Dan kan het bijna niet anders of het eerste wat in zicht komt, en dus ook wordt vermeld, is het *voorwerp* van de tucht: de zondaar die behouden moet worden.³⁸²

e. Calvijn kan de verschillende doeleinden van de tucht ook op één noemer brengen. Hij doet dat wanneer hij van de 'potestas iurisdictionis' van de kerk verklaart, dat deze in wezen niets anders is dan een orde, ingesteld om de geestelijke regering in stand te houden.³⁸³ De geestelijke regering is de regering met het *Wóórd*.³⁸⁴ Slechts wanneer die in stand blijft, is er goede hoop dat de kerk en haar Heer niet worden gesmaad, dat de goeden door de bozen niet worden bedorven en dat de zondaars tot bekering komen.

Sohm heeft van dit woord een o.i. volstrekt onaanvaardbare interpretatie gegeven. Na eerst te hebben opgemerkt dat de tucht bij Calvijn 'an erster

Gottes und die Ruhe und den Frieden der Gewissen'. Bij deze uitspraak tekent Krusche aan (te opmerkelijker omdat hij afwijzend staat tegenover de pogingen in Calvijns theologie één of enkele beheersende grondbeginselen aan te wijzen — vgl. blz. 111, aant. 318 —): 'Hier ist zweifellos etwas ganz richtiges geschehen'. Krusche, *a.a.O.*, S. 43, Anm. 4; vgl. S. 27 f. Vgl. Torrance, *Kingdom and church*, p. 163: 'As in Christ Himself, so in the Church the glory of God is amazingly joined to the grace of our salvation'.

380 Bv. door De Kroon, *Eer van God en heil van mens*, in navolging van Reuter en Ganoczy. Onder de 'bipolaire structuur' verstaat De Kroon, dat bij Calvijn voortdurend uitkomt: God blijft God en de mens blijft mens, maar God is altijd een God voor de mens (blz. 14). Schrijvend over de doeleinden van de tucht bij Calvijn merkt De Kroon op: 'Het zal nauwelijks nodig zijn erop te wijzen dat ook hier de gerichtheid op de eer van God en het welzijn van de mens in elkaar grijpen. Bestrafing en excommunicatie betreffen de *mens*. Hierin wordt de eer van God gediend en hierin ook gaat het tegelijkertijd over de zorg voor de mens. Gods eer is gemoeid met het falen der kerkleden. Maar als dit in de kerkelijke tucht duidelijk wordt onderkend en bestrafing of excommunicatie volkomen ernstig worden genomen, wordt tegelijkertijd en *hierin* het heil van het kerklid nagestreefd' (blz. 160).

381 Bv. IV, 12, 6.8 (V, p. 217; 219, 3 sq.); IV, 11, 2 (V, p. 198, 11 sq.).

382 Terecht wijst Hedtke, *a.a.O.*, das., erop, dat 'das Schwergewicht und der eigentliche Zielpunkt der disciplina' in het eerste doel gelegen zijn en de beide andere doeleinden daarvan afgeleid zijn en zich 'konzentrisch' om het eerste 'lagern'. 'Aber wenn man sich vom Zentrum auf die Peripherie — und damit auf die Praxis und Handhabung der Kirchenzucht — zubewegt, so treten die erzieherischen Aspekte mehr in den Vordergrund; und umgekehrt, je mehr man sich dem Zentrum nähert, um so mehr treten sie zurück'.

383 IV, 11, 1 (V, p. 195, 11 sq.): 'ordo comparatus ad spiritualis politiae conservationem'. *VG*: 'un ordre institué pour conserver la police spirituelle'.

384 IV, 1, 11 (V, p. 15, 35 sq.): de kerk heeft haar 'ordo' in Woord en sacramenten. Vgl. IV, 3, 1 (V, p. 42, 20 sq.) en de *Consensus Tigurinus*, OS, II, p. 247, 8 sqq.: '*Totum ecclesiae regimen spirituale ad Christum nos ducit. Cum Christum sit finis legis, et eius cognitio totam in se evangelii summam comprehendat, non dubium est, quin huc spectet totum spirituale ecclesiae regimen, ut ad Christum nos ducat: sicuti per eum solum ad Deum pervenitur, qui ultimus est beatæ vitæ finis*'.

Stelle nicht dem Seelenheil des Betroffenen, sondern der Aufrechthaltung der *kirchlichen Ordnung* dient,³⁸⁵ verdwijnt weldra het zieleheil van de zondaar geheel uit het gezicht en blijft als enig doel van de tucht over, de handhaving — met niet-geestelijk juridische middelen — van de kerkelijke rechtsorde.³⁸⁶

In de eerste plaats wordt Calvijns bekommernis over het zieleheil van de zondaar hier verkleind op een wijze die moeilijk in overeenstemming is te brengen met tal van uitlatingen die in tegenovergestelde richting wijzen. Vervolgens verraadt de manier waarop Sohm de zorg voor het zieleheil van de zondaar stelt tegenover die voor de 'kirchliche Ordnung' een ernstig misverstand met betrekking tot wat Calvijn 'spiritualis politia' noemt. De 'spiritualis politia', de regering met het Woord, heeft juist het zieleheil van de zondaar op het oog! Ongetwijfeld óók het welzijn van heel de kerkelijke samenleving. Om béide te bevorderen is aan de 'doctrina', de prediking van de leer, de 'disciplina' toegevoegd: persoonlijke vermaningen, terechtwijzingen e.d. Maar de 'disciplina' maakt gebruik van geen ander 'materiaal' dan de 'doctrina', nl. van het Wóórd.³⁸⁷

§ 8. DE KERKELIJKE TUCHT KENTEKEN DER KERK?

Het hoge belang van de tucht

Dat Calvijn diep overtuigd was niet alleen van het nut, maar ook van de noodzakelijkheid van de kerkelijke tucht, is ons in het voorgaande herhaaldelijk gebleken.³⁸⁸

Hoe hij daarvan ook zijn gemeente trachtte te doordringen, moge blijken uit het volgende fragment uit een preek over 1 Tim. 1 : 19-20:³⁸⁹ 'De excommu-

385 Sohm, *a.a.O.*, I, S. 644.

386 Sohm, *a.a.O.*, I, S. 644 f.: „Die 'Schlüssel' der Kirche bedeuten *keine* Schlüssel im Sinne der Schrift, *keine* Wortverwaltung (weil keine Seelsorge), *keine* wahrhaft geistliche Gewalt, sondern *Gerichtsbareit* rechtlicher Art, zwar keine mit den Mitteln des Staates wirkende, aber mit den Mitteln der Kirche als rechtlich organisierter Gemeinschaft wirkende *Gerichtsbareit*“. Bij Calvijn bedoelt de tucht de kerkelijke rechtsorde te handhaven met dwangmiddelen van juridische aard 'ebenso wie im Staat die Rechtsordnung durch die Gerichtsgewalt aufrecht erhalten wird' (Anm. 22).

387 Wanneer Sohm spreekt (zie vorige aant.) van een jurisdictie van juridisch karakter, die weliswaar niet werkt met de middelen van de staat, maar 'mit den Mitteln der Kirche als rechtlich organisierter Gemeinschaft', noemt Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 547, dit terecht een 'etwas unklare Bestimmung'. Münter, *a.a.O.*, S. 27, wil Sohm wel toestemmen dat in verband met de tucht (bij Calvijn, maar ook bij Luther! — S. 26 —) van 'Zwangsgewalt' kan worden gesproken maar dan alleen van 'geistliche Zwangsgewalt, aber nicht nach Art irgendeiner menschlichen Korporation, sondern *Zwangsgewalt sui generis*'.

388 Vgl. nog *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 65: 'Nous ne contredisons pas, que l'excommunication ne soit une police bonne et sainte: et non seulement utile, mais aussi necessaire en l'Eglise'.

389 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 123. Dat Calvijn de tucht zo dikwijls op de kansel ter sprake bracht, hing ook samen met de oppositie ertegen. Vgl. de opmerking van Doumergue: 'Il était naturel que plus l'opposition grandit, plus Calvin fût obligé de se défendre, en justifiant la discipline du haut de la chaire', in het belangwekkende hoofdstuk 'La répréhension disciplinaire d'après les *Sermons* de Calvin'. Doumergue, *l.c.*,

nicatie is niet uit de lucht gegrepen of verzonnen door mensen, maar ze is een regel door onze Heer Jezus onder de zijnen vastgesteld die niet mag worden geschonden. Ieder die probeert de excommunicatie af te schaffen, toont daarmee een vijand te zijn van het geloof en de christenheid. Laten dus al diegenen die tegen de excommunicatie strijd voeren, zich turken en heidenen noemen, en niet langer de christennaam misbruiken om die te bezoedelen zoals zij doen. Want ging het hier om iets dat ingevoerd was op grond van een of andere menselijke overweging, dan zou men kunnen zeggen: dat is van de mensen, laten wij het afschaffen. Maar toen onze Heer Jezus dit in zijn kerk invoerde, verklaarde Hij te willen dat dit zou standhouden en niet voor een dag of wat (*non point pour trois iours*), zoals er grappenmakers zijn die beweren dat de excommunicatie er alleen maar geweest is voor de tijd dat de vorsten nog geen christen waren. Integendeel, uit de aard van de door Christus gegeven belofte: wat men in de kerk zal hebben gebonden, zal in de hemel gebonden zijn, blijkt dat ze blijven moet tot aan het einde van de wereld. Wij zien ook hoe de apostelen dit voorschrift en deze door Christus geschreven wet in praktijk hebben gebracht. Laat het dus volkomen duidelijk zijn, dat zij die pogen de excommunicatie te vernietigen daarmee, kort gezegd, tonen dat zij in het geheel geen rekening houden met God, dat zij geen geloof hechten aan de Heilige Schrift — niet méér dan de honden — en dat zij de spot drijven met alles wat christelijk is. Hier moet men niet meer doen alsof er niets aan de hand is en evenmin de kool en de geit sparen: de zaak is te belangrijk en van te veel gewicht.³⁹⁰ En laten wij er aldus goed nota van nemen dat telkens wanneer Paulus over de excommunicatie spreekt, het niet een ongemotiveerd gebruik betreft dat de mensen hebben ingesteld naar hun eigen idee en smaak, maar dat dit plaats vindt op gezag van de Zoon van God, tegen wiens wil wij ons niet mogen verzetten'.

Calvijn werd niet moe te herhalen: de tucht is door Christus ingesteld en voor het bestaan van de gemeente even belangrijk als de zenuwen voor het bijeenhouden van de verschillende delen in het lichaam.³⁹¹

De tucht geen kenteken van de kerk

Toch heeft Calvijn de tucht niet gerekend tot de kentekenen van de kerk.

V, p. 204. Onder de preken die Doumergue de bouwstoffen leverden voor genoemd hoofdstuk bevinden zich niet die welke Calvijn van dec. 1555 tot febr. 1556 hield over Deut. 20, 23 en 24, *OC*, XXVII, c. 589 sqq.; XXVIII, c. 63 sqq. Vgl. blz. 76, aant. 97; blz. 112, aant. 322.

390 'Il ne faut plus ici dissimuler, ne nager entre deux eaux: la chose est trop patente et trop enorme'.

391 Vgl. *Resp. ad Sadoletum*, *OS*, I, p. 479: 'Disciplina enim, non secus ac nervis, corpus ecclesiae, ut bene cohaereat necesse est colligari'. IV, 12, 1 (V, p. 212, 24 sqq.): de 'doctrina' is de 'anima Ecclesiae', de 'disciplina' dient haar 'pro nervis'. 'C'est la déclaration classique', aldus Doumergue, *l.c.*, V, p. 93. Nijenhuis, *a.w.*, blz. 279, aant. 3, noemt een hele reeks brieven waarin deze beeldspraak voorkomt.

Als zodanig noemt hij alleen de zuivere prediking van het Woord Gods en de bediening van de sacramenten naar de instelling van Christus.

'Want op geen enkele wijze moeten wij eraan twijfelen, dat overal waar wij zien dat het Woord Gods zuiver gepredikt en aangehoord wordt en de sacramenten naar Christus' instelling bediend worden, een kerk van God is'.³⁹² 'Wanneer wij zeggen dat de zuivere bediening van het Woord en het zuivere gebruik in de bediening van de sacramenten een deugdelijk pand en kenteken zijn, dat wij de gemeenschap waarin beide aanwezig zijn veilig als kerk kunnen aanvaarden, dan gaat de strekking daarvan zó ver, dat men haar, zolang ze daarbij blijft, geenszins mag prijsgeven, ook al is ze overigens vol gebreken'.³⁹³

Door dit standpunt in te nemen plaatste Calvijn zich niet alleen tegenover de dopers, maar ook tegenover eigen medestanders van hem, die aan de zuigkracht van de doperse ideeën niet altijd voldoende weerstand konden bieden. Zo wilden de 'Guillermins' na Calvijns verbanning uit Genève niet langer aan het avondmaal aldaar deelnemen, omdat dit bediend werd door predikanten die zij niet als wettig konden erkennen en die het uitreikten zonder onderscheid.³⁹⁴

Calvijn was het met die premissen eigenlijk wel eens,³⁹⁵ maar daarom nog niet met de conclusie die eruit werd getrokken. Volgens hem moesten de christenen voor de bediening van Woord en sacrament een zó grote reverentie hebben, dat zij overal waar zij deze aantreffen, zouden oordelen dat de kerk daar was. In Genève konden zij die nog aantreffen; dus was er geen enkele reden zich hier van het avondmaal verre te houden.³⁹⁶

Waarom Calvijn de tucht niet als 'nota ecclesiae' kon beschouwen, schemert in het bovenstaande reeds door. Erkenning van de tucht als 'nota ecclesiae' zou er gemakkelijk toe leiden dat de 'doctrina' niet alleen als herkenningsteken, maar ook als fundament van de kerk³⁹⁷ vervangen zou worden door de trouw van mensen, met name hun trouw in het uitoefenen van de tucht en het zich onderwerpen daaraan.³⁹⁸ Maar dat zou te veel eer zijn, niet alleen voor de

392 IV, 1, 9 (V, p. 13, 24 sqq.).

393 IV, 1, 12 (V, p. 15, 40 sqq.—16, 1 sqq.).

394 Vgl. de brieven door Calvijn uit Straatsburg aan Farel geschreven, 24 okt. en 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 168 s., 450 s.

395 In de brief van 29 dec. schrijft Calvijn: 'At ministros non habent legitimos, per quorum manus sibi distribuatur [Domini coena]'. *Herminjard*, V, p. 451.

396 De brief van 24 okt., *Herminjard*, V, p. 169. Een uiteenzetting van de vragen van de 'Guillermins' en Calvijns beantwoording ervan bij Nauta, *Calvijns afkeer van een schisma*, blz. 131 vv.

397 Fagerberg, *Theologie der luth. Bekenntnisschriften*, S. 282, spreekt, overigens alleen met betrekking tot de lutherse reformatoren, over 'Erkenntnisgrund' en 'Realgrund'. Maar het geldt óók van Calvijn: „Die Verbindung von Wort und Sakrament als dem 'Realgrund' und 'Erkenntnisgrund' der Kirche ist sehr fest”.

398 Vgl. Courvoisier, *Dialectique dans l'ecclésiologie de Calvin*, p. 89: 'Elle n'en est

trouwe ambtsdragers en kerkleden maar ook en vooral voor de ontrouwe. 'Aan het heilig Woord van de Heer en aan zijn heilige sacramenten moeten wij geheel en al deze eer toekennen, dat wij overal waar wij zien dat dit Woord gepredikt wordt en God volgens de regel die het Woord aangeeft, zuiver en zonder superstitie wordt aanbeden, en men de sacramenten bedient, zonder moeite concluderen dat daar een kerk is. Hoe zou het anders kunnen zijn? Zou de boosheid van de hypocrieten of van de verachters van God de waardigheid en de kracht van onze Heer en zijn sacramenten kunnen vernietigen?'³⁹⁹

Bovendien zou de verheffing van de tucht tot de rang van 'nota ecclesiae' weinig bevorderlijk zijn voor de eenheid van de kerk. De schisma's zouden zich wel eens eindeloos kunnen herhalen.⁴⁰⁰

De tucht kenteken van de welgeordende kerk

De tucht is bij Calvijn géén kenteken van de kerk, wèl echter van de welgeordende kerk. 'Door drie dingen blijft de gaafheid (incolumitas) der kerk bestaan en wordt deze op een voortreffelijke wijze geschraagd', schrijft hij aan Sadoletto, 'te weten door de leer, de tucht en de sacramenten'.⁴⁰¹ Hij is bereid de dopers toe te geven 'dat de tucht evengoed tot de substantie van de kerk behoort, wanneer het erom gaat dat deze welgeordend (en bon ordre) is en dat, wanneer ergens geen goede kerkregering bestaat omdat de tucht niet in gebruik is, als gevolg daarvan de ware vorm der kerk in dezelfde mate verminkt is'. Dat dit echter geen erkenning inhoudt van de tucht als 'nota' van de kerk zonder meer, blijkt uit wat hij daarop aanstonds laat volgen: 'maar dat wil niet zeggen dat ze geheel en al verwoest zou zijn en dat het gebouw niet zou blijven bestaan; ze behoudt immers nog de leer, waarop de kerk moet gegrondvest zijn'.⁴⁰²

pas une marque, sans quoi elle ne tarderait pas à supplanter en importance les deux autres, comme cela s'est vu ultérieurement dans certaines communautés protestantes à empreinte piétiste...'. Niesel, *Theologie Calvins*, S. 199, beantwoordt de vraag waarom Calvijn de tucht niet opnam onder de 'notae ecclesiae' aldus: 'Das Dasein der Kirche hängt nicht von unseren Massnahmen ab, auch wenn sie uns geboten sind, sondern allein von den Taten Christi, die er durch Wortverkündigung und Sakrament an uns vollbringt'. Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 228: 'la discipline... n'est pas de l'essence même de la notion d'Église; elle est simplement une mesure de défense et un moyen de sanctification et, comme telle, ressortit à l'organisation et non à la définition de l'Église'.

399 *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 67 sq: 'Autrement que seroit-ce? Que la meschanceté des hypocrites, ou des contempteurs de Dieu, peust abolir la dignité et vertu de la parole de nostre Seigneur et de ses Sacramens?'

400 *Calvijn aan Farel*, 29 dec. 1538, *Herminjard*, V, p. 451: 'Nisi hanc moderationem teneamus, infinitis schismatibus alii ab aliis dissilient. Nec enim deerunt usquam speciosae schismatum causae'.

401 *Resp. ad Sadoletum*, OS, I, p. 467.

402 *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 68. Vgl. *Articles*, OS, I, p. 369, 5 sqq.: 'Et pour cestę cause est necessarye pour bien maintenir lesglise en son jntegrite la discipline de l'excommunication'.

Wij staan voor het merkwaardige feit dat, terwijl Calvijn zèlf de tucht als 'nota ecclesiae' niet erkend heeft, een aantal gereformeerde confessies, nog tijdens zijn leven door leerlingen of geestverwanten van hem opgesteld, dit wèl doen. Wij denken hier aan de Schotse confessie (1560) waaraan de naam van John Knox is verbonden,⁴⁰³ aan de Nederlandse (1561), opgesteld door Guido de Brès,⁴⁰⁴ en aan de Hongaarse (1562), geredigeerd naar de *Confessio christianae fidei* van Theodorus Beza.⁴⁰⁵

De vraag is gewettigd of wij hier hebben te doen met een ontwikkeling die Calvijn — misschien zijns ondanks — heeft bevorderd. Er is het een en ander te noemen dat daarvoor pleit.

1. Hoe noodzakelijk heeft Calvijn de tucht altijd geacht! Neem de tucht weg en de kerk is de ontbinding nabij! Eén kléine stap verder en de tucht is tot kenteken der kerk verklaard.

2. Calvijn schrijft: De kerk is 'overal waar wij zien, dat Gods Woord zuiver gepredikt en aangehoord wordt'. 'Wanneer de menigte de dienst des Woords heeft en *in ere houdt* en ook de bediening van de sacramenten, verdient zij zonder twijfel voor kerk gerekend en gehouden te worden'. 'Waar de prediking van het evangelie *met eerbied wordt aangehoord* en de sacramenten niet *veronachtzaamd* worden, daar vertoont zich voor die tijd een geenszins bedriegelijke noch twijfelachtige gedaante van de kerk'.⁴⁰⁶ Is het vreemd dat hierin gelezen is dat Calvijn de tucht, wíjl *ingesloten* in de beide andere 'notae', als kenteken der kerk aanvaardde?⁴⁰⁷ Hoe kòmt het zover dat de prediking met eerbied wordt aangehoord en de sacramenten niet worden veronachtzaamd, als de kerkelijke tucht niet kan worden ingeschakeld?⁴⁰⁸

In dit verband moge ook worden gewezen op de omschrijving die Calvijn ergens geeft van het ambt van de herders. Hij onderscheidt daarin twee voorname delen: de verkondiging van het evangelie en de bediening van de

403 *Bekennisschriften-Kirchenordnungen* (Niesel), S. 103.

404 *Ned. belijdenisgeschriften*, blz. 117. De 'moeder' van de *Confessio Belgica* (vgl. *Ned. belijdenisgeschriften*, blz. 13), de *Gallicana*, tot stand gekomen onder directe invloed van Calvijn (*Jahr, Überlieferungsgeschichte Confession de foi*, S. 19), vermeldt de tucht niet als derde 'nota'.

405 *Bekennisschriften* (Müller), S. 429. *Heussi*, § 103 q, S. 381. — Ook in de *Forma ac ratio* (1555) en de *Christlicke Ordinancien* (1554) komt de tucht als 'nota ecclesiae' voor. De kerkordelijke gedeelten van de londense kerkorden vertonen meer beïnvloeding uit Straatsburg dan uit Genève. Vgl. *Chr. Ordinancien* (Dankbaar), blz. 89, 19 vv.

406 IV, 1, 9.10 (V, p. 13, 24 sqq.; 14, 16 sqq., 28 sqq.): 'praedicari atque audiri'; 'si ministerium habet verbi, et honorat'; 'ubi reverenter auditur Evangelii praedicatio, neque sacramenta negliguntur'. Vgl. *Confession de la Foy* 1537, OS, I, p. 424 (art. 18): 'quant son saint Evangille y est purement et fidelement presche, annonce, *escoute et gardé*'.

407 Zo doen in onze eeuw o.a. Doumergue, *l.c.*, V, p. 29 ss; Richel, *a.w.*, blz. 177; Weerda, *a.a.O.*, S. 157.

408 Ook Weber, *Dogmatik*, II, S. 607, erkent dat Calvijn „auch das (rechte) Hören der Verkündigung als Bestandteil der beiden notae auffasst. Aber — zo vervolgt hij — das Hören ist für ihn ohne *eigenständigen* Rang. Und er, der sich um die disciplina als Gestalter der Kirche soviel Mühe gemacht hat, erhebt sie doch *nicht* zur dritten nota ecclesiae. Erkennungszeichen der Gemeinde Jesu Christi kann nur das sein, was sie *empfangen* hat. Sie ist *rechte* Gemeinde im rechten *Empfangen*. Das ist 'satis' für die wahre Einheit der Kirche."

sacramenten. Met betrekking tot het eerste merkt hij onder verwijzing naar Hand. 20 : 20 op dat het leren zich niet beperkt tot de openbare prediking, maar zich ook uitstrekt tot de persoonlijke vermaningen. De taak van de herders is dus: 'het onderwijzen van het volk door de leer van Christus tot de ware vroomheid, het bedienen van de heilige sacramenten en het handhaven en uitoefenen van de rechte tucht'.⁴⁰⁹ Kon uit deze omschrijving van het pastorale ambt niet gemakkelijk een conclusie worden getrokken met betrekking tot de 'notae ecclesiae' en wel deze, dat de tucht er één van is? Vooral als men vernam of van nabij meemaakte op welke wijze Calvijn zèlf dit ambt bediende!

Het subtiële onderscheid

De tucht géén kenteken van de kerk,⁴¹⁰ wèl van de welgeordende kerk. Het onderscheid was voor Calvijn zeer reëel. Op deze wijze koos hij positie — men zou haast zeggen: *balanceerde* hij⁴¹¹ — tussen de libertijnen die van de kerkelijke tucht niets wilden weten en de dopers voor wie de tucht 'articulus stantis et cadentis ecclesiae' was. In termen van een latere tijd: Calvijn achtte de tucht niet noodzakelijk voor het 'esse', wèl voor het 'bene esse' van de kerk.⁴¹² De distinctie was buitengewoon subtiel. Ze moet dat ook voor Calvijn zèlf zijn geweest, die immers aan het 'bene esse' van de kerk — en niet alleen die van Genève — zijn leven gewijd heeft.⁴¹³ Het kan nauwelijks verwonderen dat niet al zijn leerlingen hem in de subtiliteit konden navolgen en de tucht gingen beschouwen als derde 'nota ecclesiae'.

409 IV, 3, 6 (V, p. 48, 13 sqq.).

410 Voor het tegendeel is er geen bewijs te ontleen aan de acte van verzoening met Caroli, *Herminjard*, VI, p. 47: 'Ad id ei diximus: societatem unitatemque ecclesiarum inter se constare fide et confessione Christi professioneque doctrinae ejus et usu vero sacramentorum atque disciplinae communicatione, et nulla rituum aliorum vel ceremoniarum conformitate'. Nog afgezien van de vraag wat 'constare' in dit verband precies wil zeggen, moet worden opgemerkt dat deze *consensio* niet door Calvijn is opgesteld. Hij wilde haar zelfs aanvankelijk niet ondertekenen, deed dit tenslotte wel 'surtout pour ne pas désavouer Farel'. Aldus Pétremand, *Les débuts à Neuchâtel* (A), p. 434. Het stuk geeft met betrekking tot de tucht vermoedelijk meer het gevoelen weer van Bucer dan van Calvijn. Vgl. Wendel, *l.c.*, p. 228 et n. 22.

411 De *anabaptisten* houdt hij voor, dat als de tuchtoefening alles te wensen overlaat, dit nog niet zeggen wil, 'qu'elle [l'église] soit du tout destruite, et que l'edifice ne demeure, puis qu'elle retient la doctrine sur laquelle l'Eglise doit estre fondée. *Brieve instruction contre les anabaptistes*, OC, VII, c. 68. Maar de *tegenstanders van de tucht* krijgen te horen, dat als zij denken 'que les Eglises puissent longuement consister sans estre liées et coniointes par ceste discipline', zij 's'abusent grandement'. IV, 12, 4. Vgl. *Articles*, OS, I, p. 373, 7 sqq.: 'une esglise ne peulz consister en son vray estat sans garder ceste ordonnance du Seigneur'.

412 Polman, *Ned. geloofsbelijdenis*, III, blz. 331.

413 Vgl. Courvoisier, *l.c.*, m.p., die eerst schrijft: 'Pourtant, la discipline est indispensable à l'Eglise'; vervolgens: 'Mais la discipline n'est pas une marque de l'Eglise!' om er daarna op te wijzen dat ook hier 'la dialectique rend compte... de l'attitude de Calvin'.

Het is één van die merkwaardige spelings van de geschiedenis, dat de tucht bij de gereformeerden 'nota ecclesiae' werd⁴¹⁴ ofschoon ze dat bij Calvijn niet was, terwijl de lutherse confessionele ontwikkeling uitliep op een ondubbelzinnige afwijzing van de tucht als 'nota ecclesiae',⁴¹⁵ ofschoon Luther ze wél had vermeld onder de kentekenen der kerk.

§ 9. DE KERKELIJKE TUCHT EN DE OVERHEID

De verhouding van kerk en overheid

De uitoefening van de kerkelijke tucht behoort naar Calvijns overtuiging uitsluitend tot de bevoegdheid van de kerk, al kan er een straffend optreden van de overheid mee parallel lopen. Ja, het is zelfs mogelijk dat een dergelijk optreden de kerkelijke tucht als het ware gaat aflossen. Hiermee is al ineens aangeduid dat de verhouding tussen de kerkelijke tucht en het overheidsoptreden tegen de zonde *gecompliceerd* is. In deze laatste paragraaf van dit hoofdstuk willen wij trachten over deze verhouding de nodige helderheid te verkrijgen.

Door Calvijns beschouwing over de verhouding van kerk (ecclesia) en overheid (magistratus) lopen duidelijk twee lijnen; wij zullen ze zoveel mogelijk tekenen met zijn eigen woorden. De eerste lijn is deze: er zijn onder de mensen twee regeringen en wij moeten niet 'confondre inconsiderément ces deux choses, lesquelles sont du tout diverses'.⁴¹⁶ De tweede: beide regeringen zijn 'choses coniointes et unies, et qu'on ne doit point separer'.⁴¹⁷ Weber heeft gewezen op de merkwaardige terminologische en structurele overeenkomst met het chalcodonence die hier aan de dag treedt: het onvermengd en onveranderd, ongedeeld en ongescheiden van de belijdenis van Chalcedon geldt bij Calvijn ook voor de verhouding van kerk en staat!⁴¹⁸

De eerste lijn domineert in de korte uiteenzetting die wij aantreffen in de *Institutie*.⁴¹⁹ Er bestaat onder de mensen een tweevoudige regering (duplex regimen): een geestelijke (spirituale) waardoor het geweten geoefend wordt in de dingen van God en zijn dienst, en een burgerlijke (politicum) waardoor aan de mens zijn plichten als mens en burger worden bijgebracht. Ge-

414 Heppe, *Dogmatik*, S. 528, vermeldt drie kentekenen als de later gangbare gereformeerde opvatting. Hij verwijst naar Hyperius, Ursinus, Polanus, Van Mastricht, de *Synopsis* (S. 541 f.). A Marck echter erkende slechts twee kentekenen. Terecht zegt Heppe ook, dat 'in der Regel die grössere Bedeutung der beiden ersten vor der disciplina hervor gehoben' wordt. Vgl. Polman, *a.w.*, III, blz. 333.

415 Zie blz. 22 v. Vgl. Schlink, *Theologie der luth. Bekenntnisschriften*, S. 297.

416 IV, 20, 1 (*VG*). Vgl. III, 19, 15: 'Or comme nous les avons distinguez, il nous les faut considérer chacune à part, et ne les confondre ensemble'.

417 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 137 (1 Tim. 2 : 1—2). Vgl. *Ord. eccl.*, OS, II, p. 362, 14: 'choses coniointes et inseparables'.

418 Weber, *Kirchliche und staatliche Kompetenz*, S. 129.

419 III, 19, 15 (*IV*, p. 294 sq.).

woonlijk spreekt men van geestelijke en tijdelijke jurisdictie (*jurisdictio spiritualis et temporalis*), geen ongeschikte namen, omdat de eerste hoort bij het leven van de ziel en de tweede dit tegenwoordige leven dient, niet alleen door zich bezig te houden met de vragen van voedsel en kleding, maar ook door het uitvaardigen van wetten ten behoeve van een eerbare en rechtvaardige menselijke samenleving. Terwijl de eerste haar zetel heeft in het innerlijk, de ziel,⁴²⁰ regelt de tweede alleen de uiterlijke levenswandel. De éne zou men een geestelijke heerschappij kunnen noemen, de andere een burgerlijke.⁴²¹ Want er zijn in de mens als het ware twee werelden, die geregeerd worden zowel door verschillende koningen als door verschillende wetten.

Tot zover Calvijns beknopte exposé. Het komt dus hierop neer: er zijn twee regeringen die niet met elkaar vermengd mogen worden. De ene richt zich op het innerlijk van de mens en beoogt diens geweten christelijk te vormen, terwijl de tweede ten doel heeft in christelijke zin de leefbaarheid van de menselijke samenleving te bevorderen.

De tweede lijn vinden wij in het hoofdstuk waarmee Calvijn zijn opus magnum besluit (*De politica administratione*),⁴²² bovendien op tal van andere plaatsen. Kerk en overheid zijn beide door God ingestelde 'ordines'; daarom kunnen ze niet met elkaar in strijd zijn, niet als water en vuur tegenover elkaar staan. Ze zijn zozeer met elkaar verbonden dat als de ene wordt weggenomen, de andere in de grootste moeite komt.⁴²³ Beider diensten moeten over en weer elkaar helpen en niet hinderen.⁴²⁴ Ze zijn te vergelijken met de twee ogen in het ene lichaam.⁴²⁵ Ook de magistraten heten, precies als de kerkelijke ambtsdragers, dienaren en plaatsbekleders van God. Ook zij dienen Hem in de vervulling van een heilige opdracht, een opdracht die hetzelfde beoogt als die van de kerk: de bevordering van de dienst en eer van God.⁴²⁶ Niet alleen de

420 'in animo interiori'. *VG*: 'l'âme intérieure'.

421 'Alterum . . . regnum spirituale: alterum, regnum politicum'. *VG*: 'l'une Royaume spirituel, et l'autre Civil ou politique'.

422 *IV*, 20 (V, p. 471 sqq.).

423 *IV*, 20, 2 (V, p. 473, 6 sqq.): 'Verum ut distinctum istud regiminis genus a spirituali illo et interno Christi regno nuper monuimus: ita nec quicquam pugnare sciendum est'. *Hom. in Sam. I*, P.I, *OC*, XXIX, c. 659 sq. (1 Sam. 11 : 6—10): 'Duo itaque illi ordines a Deo constituti non inter se repugnant; ut ignis et aqua inter se sunt contraria: sed ut dixi, res sunt adeo coinunctae, ut una sublata, alia vehementer laboret. Non secus ac si quis oculum cuiuspiam effodiat, ex cuius effossione vehementer alterum affici, atque etiam reliqua totius corporis membra, necesse est: aut detruncato ex corpore brachio, alterum valde laborare, et proinde solum non posse utriusque labori sufficere'.

424 *IV*, 11, 3 (V, p. 199, 33 sq.).

425 *Praelect. in Ier.*, P. III, *OC*, XXXIX, c. 28 (Jer. 32 : 32): 'Et certe debuerant reges cum suis consiliariis esse quasi alter oculus, sacerdotes autem et prophetae alter'. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 612 f.; Nauta, *Calvijn en de staatkunde*, blz. 50 vv.

426 De magistraten zijn 'Dei vicarii', 'Dei legati' (*IV*, 20, 6, *OS*, V, p. 476, 29; 477, 6); 'lieutenans de Dieu', 'officiers de Dieu' (*Sermons sur Deut.*, P. II, *OC*, XXVI, c. 312, 315 [Deut. 5 : 16]), 'ministres et lieutenans de Dieu' (*Cat.* 1537. *OS*, I, p. 416). Vgl. *IV*,

kerkelijke maar ook de burgerlijke orde behoort tot de uiterlijke hulpmiddelen waardoor het geloof in ons wordt voortgebracht en vermeerderd en vordering maakt tot de eindpaal toe.⁴²⁷ Samenvattend: de twee regeringen zijn geheel op elkaar aangewezen. Ze hebben dezelfde opdrachtgever: God, en hetzelfde doel: de bevordering van zijn eer onder de(zelfde) mensen.

Over de verhouding van kerk en staat bij Calvijn bestaat een zeer uitgebreide literatuur.⁴²⁸ Heel beknopt en toch goed wordt het wezenlijke soms ook aangegeven in meer algemene werken, bv. in die van F. Wendel en W. F. Dankbaar.⁴²⁹ Calvijn wilde noch de staat door de kerk, noch de kerk door de staat laten overheersen. Wat hij wenste was een nauwe samenwerking tussen die beide. De dienaren van de kerk moeten bijdragen tot de morele opvoeding van de burgers en aan de overheid de eisen van het Woord Gods voorhouden waarmee de burgerlijke wetgeving en regering in overeenstemming behoren te zijn. Van haar kant is de overheid verplicht de kerk te beschermen en de vrijheid van prediking te waarborgen.

Van de meest gangbare typering van Calvijns beschouwingen: theocratie,⁴³⁰ pneumatocratie⁴³¹ en bibliocratie⁴³² verdient de laatste wellicht de voorkeur. 'Theocratie' roept gemakkelijk het misverstand op als zou Calvijn de kerk over de staat hebben willen laten heersen; 'pneumatocratie' kan tot de misvatting aanleiding geven als zou Calvijn voorstander geweest zijn van een heerschappij van de vrije geest. 'Bibliocratie' wil zeggen: zowel in de wereldlijke als in de kerkelijke regering behoort men zich te laten leiden door wat in de bijbel als wil van God bekend gemaakt wordt.⁴³³

20, 4 (V, p. 475, 28 sqq.): de 'civilis potestas' is een roeping, niet alleen voor God 'sancta et legitima', maar ook 'sacerrima' en 'in tota mortalium vita longe omnium honestissima'.

427 IV, 1, 1 (V, p. 1, 10 sqq., 24 sqq.).

428 Een opsomming van de literatuur van 1901—1959 in de *Calvin-Bibliographie*, S. 106, nrs. 1491—1504 (Kirche und Staat). Het onderwerp krijgt echter ook de aandacht in tal van andere werken: S. 103—106 (nrs. 1439—1490: Der Staat).

429 Wendel, *l.c.*, p. 235; Dankbaar, *Calvijn*, blz. 93 v.

430 Bv. Choisy, *Théocratie à Genève*. Vgl. Chenevière, *Pensée politique de Calvin*, die (p. 244) Calvijns conceptie 'profondément théocratique' noemt.

431 Aldus Bohatec, *Eigenart des 'theokratischen' Gedankens*, S. 149: onder pneumatocratie verstaat Bohatec 'der Wesenszug und die Wirkungsform der Theo- und Christokratie'. Uit hun verkiezing tot het ambt vloeien de ambtsdragers de nodige pneumatische gaven toe. God regeert door pneumatische persoonlijkheden (S. 143—145). Vgl. Bohatec, *Staat-Kirche*, S. 433—444, 747.

432 Dankbaar, *a.w.*, blz. 93: 'Ook spreekt men wel van een bibliocratie in Genève . . .'. Blz. 94: 'de Geneefse theocratie of bibliocratie'. Dankbaar kiest dus niet duidelijk voor een bepaalde typering. Choisy, *l.c.*, p. 52 s., ziet in de bibliocratie een species van het genus theocratie. In Genève bestond geen 'théocratie cléricale', maar een 'théocratie de la Bible'. Calvijn 'n'est pas hiéocrate, mais bibliocrate'. Nog iets anders Van der Woude, *Verguisd geloof*, blz. 34; hij meent dat de *grondslag* van het systeem het best met het woord bibliocratie kan omschreven worden, en de *inhoud* van Calvijns opvattingen met de term theocratie.

433 Aldus motiveert Nauta, *a.w.*, blz. 60, zijn voorkeur voor de benaming 'bibliocratie'. — Doctrinair behoeft men op dit punt echter niet te zijn, aan alle typering en bezwaren en voor alle valt wel iets te zeggen. Zo laat zich 'theocratie' uitstekend verdedigen met een verwijzing naar *OS*, II, p. 362, 13 sqq.: God die 'tout empire de com-

De consequenties met betrekking tot de kerkelijke tucht

Welke consequenties lagen nu in deze beschouwing besloten ten aanzien van de kerkelijke tucht?

Uit de *totale diversiteit* van beide regeringen volgde dat de uitoefening van de tucht het exclusieve recht was van de kerk. Zij treedt tegen de zonden op met het zwaard van het Woord. De overheid doet dat op háár wijze: met dwangmiddelen (gevangenis, geldboeten). Het is mogelijk dat haar optreden tegelijkertijd plaats vindt met dat van de kerk.⁴³⁴ Maar het is onbehoorlijk iemand die naar de kerkelijke vermaningen niet wil luisteren (daarom) bij de aardse rechtbank aan te klagen.⁴³⁵ Soms treedt de kerk op terwijl de overheid dit (nog) niet doet, nl. bij verborgen zonden. Soms straft de kerk ook langer dan de overheid, nl. wanneer de zondaar na de overheidsstraf ondergaan te hebben, nog niet tot berouw is gekomen. Er zijn bepaalde kwesties, financiële bv., waar de kerk zich liever buiten moet houden.⁴³⁶ De dragers van de kerkelijke en magistrale ambten moeten elkaar eerbiedigen, niet alleen door elkaar in de uitoefening van elkaars ambt niet te hinderen, maar ook door zich aan elkaars ambt te onderwerpen.⁴³⁷ De predikanten moeten voor zichzelf geen immuniteit of 'privilegium fori' opeisen omdat zij evenals alle andere burgers aan het gezag van de overheid onderworpen zijn,⁴³⁸ al moeten zij uiteraard in de vervulling van hun ambt van dienaar des Woords geheel worden vrijgelaten.⁴³⁹ Van hun kant moeten de magistraten zich evenals alle andere kerkleden aan het gezag van de kerk onderwerpen, eventueel ook aan de excommunicatie.⁴⁴⁰

De *nauwe conjunctie* van beide regeringen heeft echter ook haar consequenties. De magistraat zuivert door het straffen van de boosdoeners de kerk van ergernissen (*offendicula*, *VG*: *scandales*), van zijn kant helpt de dienaar des Woords de overheid door te zorgen dat er niet zoveel boosdoeners zijn.⁴⁴¹ Uit de conjunctie vloeit ook voort dat er voor de overheid een moment kan aanbreken

mander' heeft, schonk zowel 'la seigneurie et superiorité' als 'le regime spirituel'.

434 IV, 11, 3 (V, p. 199, 5 sqq.).

435 IV, 11, 4 (V, p. 200, 1—4).

436 Vgl. blz. 79.

437 IV, 11, 8.9 (V, p. 203 sqq.). Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 614; Chenevière, *l.c.*, p. 243 ss., 265 ss.

438 IV, 11, 15 (V, p. 210 sq.).

439 *Sermons sur 1 Tim.*, OC, LIII, c. 223 (1 Tim. 2 : 13—15): 'Or d'autant que les pasteurs et les Magistrats de la parole de Dieu sont membres du corps, il faut qu'ils soient suiets aux Magistrats: mais cependant cela ne derogue point à l'autorité de la doctrine qu'ils portent, et qu'ils ne president en la vertu et au nom de Dieu sur toute hautesse terrienne, ...' — *Praelect. in XII proph. min.*, P. II, OC, XLIII, c. 33 (Amos 2 : 12): 'sed ubi tollitur libertas servis Dei, ne pure doceant, quemadmodum oportet, atque illis mandatum est, perinde hoc valet ac si prorsus reiiceretur eorum doctrina'.

440 IV, 11, 4 (V, p. 200, 13 sqq.).

441 IV, 11, 3 (V, p. 199, 30 sqq.).

waarop zij maatregelen moet nemen tegen geëxcommuniceerden, dan nl. wanneer dezen zich van hun excommunicatie niets aantrekken. En gaat de overheid daar niet eigener beweging toe over, dan moet de kerk, die immers zelf niet meer kan doen dan excommuniceren, daarop bij haar aandringen. Want de excommunicatie is wel een zuiver kerkelijke maatregel, maar ze vigeert in de kerk 'publica autoritate' en daarom mag de verachting ervan de overheid niet onverschillig laten. Die verachting wordt op de duur ook een burgerlijk misdrijf. Bovendien bedenke de overheid dat een geëxcommuniceerde een buitenstaander is geworden, over wie de kerk niet meer mag oordelen.⁴⁴²

De overheid en de aanranding van de religie

Afzonderlijk aandacht verdient de vraag, welke houding de overheid volgens Calvijn moet aannemen tegenover de aanranding van de christelijke religie met name door de dwaalleer. Dat de kerk zich daartegen keert spreekt geheel vanzelf. Maar hier ligt ook een taak voor de christelijke overheid.⁴⁴³ Haar ambt strekt zich immers uit tot de *beide* tafelen van de wet, ook tot de eerste.⁴⁴⁴ De zorg voor de ware religie en de zuivere godsverering moet zelfs haar voor-naamste taak worden genoemd. Niet dat de overheid het recht heeft naar eigen believen dienaangaande wetten uit te vaardigen.⁴⁴⁵ Men kan de vorsten ook al

442 Vgl. *Calvijn aan Poppius*, 26 febr. 1559, *OC*, XVII, c. 452 sqq.: 'curandum esse imprimis, ut publica autoritate excommunicatio in ecclesia vigeat. Atque in hanc rem strenue incumbere cordatos pastores necesse erit... Qui suspensi a sacra coena proterve iudicium ecclesiae respuunt, hac sua contumacia declarant se extraneos: ac proinde nihil senioribus restare video, nisi ut magistratum exstimulent ad eos durius coercendos. Nam in poenis ecclesiasticis ultima est excommunicatio. Quod vero ad censuras spectat, nota est illa Pauli admonitio, non esse nostrum de his foris sunt iudicare (1 Cor. 5 : 13)'.

443 Dat de overheid christelijk of ten minste legitiem is, is de vooronderstelling waarvan Calvijn bij zijn uiteenzettingen ter zake steeds uitgaat. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 617, Anm. 27; Nauta, *a.w.*, blz. 48, 61. Soms noemt Calvijn, evenals Luther, de magistraten voortreffelijke leden der kerk — *Sermons sur 1 Tim.*, *OC*, LIII, c. 137 (1 Tim. 2 : 2): 'une partie et un membre excellent, et non point du rang commun' — en ontleent aan die benaming het een en ander voor de taak die dezen ten opzichte van de kerk hebben te volbrengen. Die taak wordt daarmee nog geen kerkelijke taak. Van de magistraten wordt hetzelfde verwacht als van alle andere leden der kerk, nl. het trouw waarnemen van de eigen roeping. Dat is voor de magistraten de *overheids*roeping. Tot deze roeping behoort niet in de laatste plaats de zorg voor de ware religie. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 617; Nauta, *a.w.*, blz. 55—59.

444 IV, 20, 9 (V, p. 479, 29 sq.): 'Extendi vero ad utranque Legis tabulam si non doceret Scriptura, ex profanis scriptoribus discendum esset; ...'. Dit laatste wordt dan nader ontvouwd. Calvijn verwijst voor zijn visie op de overheidstaak meermalen naar de 'sensus naturae' en de heidense denkers en wetgevers. Bv. *Def. orth. fidei*, *OC*, VIII, c. 474: 'Ac primo quidem hoc dictare naturae sensum, ut in omni politia principium tenet religio... Legantur philosophi, quicumque hoc argumentum tractarunt. Certo incipiunt a divino cultu, et eo religionis genere quod optimum esse putabant: ut secundum eos barbarus sit et insipidus legislator, cui pietatis erga deos prima non est cura'.

445 IV, 20, 3 (V, p. 474, 10 sqq.).

te geestelijk maken, een euvel dat volgens Calvijn overal in Duitsland heerst.⁴⁴⁶ Maar wèl moet de overheid ervoor zorgen dat de ware religie zich op de rechte wijze kan constitueren⁴⁴⁷ en dat ze daarna niet door openbare heilighschennis geschonden en bezoedeld wordt.⁴⁴⁸ Zulks niet alleen tot eer van God en in het belang van de kerk, maar evenzeer tot haar eigen profijt: dwaalleer brengt immers ook de grondslagen van de staat in gevaar.⁴⁴⁹ Krachtens het zwaardrecht staan de overheid voor dit doel verschillende middelen ten dienste, in uiterste noodzaak zelfs de doodstraf. Het zou natuurlijk verreweg het beste zijn als de bedreiging door dwaalleer alleen door tucht vanwege de kerk zou worden afgewend.⁴⁵⁰ Maar dat blijkt niet altijd mogelijk. Er doen zich ook gevallen van ongeneeslijkheid voor en het is vooral in die gevallen dat de overheid moet optreden.

Zijn gedachten over het optreden van de overheid met betrekking tot de heresie heeft Calvijn uitvoerig uiteengezet in het verweerschrift dat hij opstelde naar aanleiding van de reacties op de terechtstelling van Servet. In den brede gaat hij daar in op de vraag of christelijke rechters ketters mogen straffen.⁴⁵¹ Zijn antwoord op die vraag luidt bevestigend. Wel wil hij niet dat de overheid het zwaard wet om haastig elke dwaling bloedig te straffen. Hij onderscheidt in de dwalingen drie trappen.⁴⁵² Daar zijn allereerst de lichte superstitie en de onkunde⁴⁵³ die beter kunnen worden genezen met geduld dan dat ze worden gestraft. De tweede soort dwalingen verdient wel straf, maar een matige. 'Wanneer echter de religie van haar grondslagen wordt los-

446 In *Praelect. in XII proph. min.*, P. II, OC, XLIII, c. 135 (Amos 2 : 13) keert Calvijn zich tegen 'homines inconsiderati, qui faciunt illos [reges] nimis spirituales'. Waarop hij laat volgen: 'Et hoc vitium passim regnat in Germania. In his etiam regionibus nimum grassatur'. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 615 f.

447 IV, 20, 3 (V, p. 474, 7 sq.): 'Nec quenuquam moveat, quod recte constituendae religionis curam ad hominum politiam nunc refero...'.
 448 IV, 20, 2: 'le but de ce régime temporel est de nourrir et entretenir le service extérieur, la pure doctrine et religion, garder l'estat de l'Eglise en son entier'. Vgl. IV, 20, 3 (V, p. 474, 12 sq.). Ten onrechte meent Baron, *Calvins Staatsanschauung*, S. 52, dat het hier gaat om een 'einmaligen Eingriff' ten einde „den papistischen 'Götzendienst' zu beseitigen" — 'man brauche die Kirche nur einmal in den Sattel zu setzen, reiten werde sie dann schon können!' —. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 619.

449 Vgl. *Calvijn aan Lord Somerset*, 22 okt. 1548, OC, XIII, c. 68 sq.: 'Tous ensemble [de fantasten die onder het mom van het evangelie alles in verwarring willen brengen en zij die hardnekkig aan de superstities van de antichrist van Rome vasthouden] meritent bien destre reprimez par la glayve qui vous est commis, veu quilz sattachent non seulement au Roy, mais a Dieu qui la assis au siege Royal, et vous a commis la protection tant de sa personne comme de sa maïeste'. — Vgl. Bornkamm, *Problem der Toleranz*, S. 266.

450 *Comm. in Titum*, OC, LII, c. 436 (Tit. 3 : 10): 'Quamquam moderatio semper optima: ne tam vi et armata manu coerceantur, quam corrigantur disciplina ecclesiae, si quidem sint sanabiles'.

451 *Def. orth. fidei*, OC, VIII, c. 461: 'An christianis iudicibus haereticos punire liceat'. Vgl. Bohatec, *a.a.O.*, S. 620 ff.; Nauta, *a.w.*, blz. 43—46.

452 *L.l.*, OC, VIII, c. 477.

453 'levis superstitio et inscitia simplicium'.

gerukt, de naam van God op een verfoeilijke manier wordt gelasterd, de zielen door goddeloze en verderfelijke leerstukken ten verderve worden gevoerd, kortom: wanneer openlijk beproefd wordt tot afval van God en zijn zuivere leer te bewegen, dan is het noodzakelijk tot dat uiterste middel (extremum remedium) de toevlucht te nemen, opdat het dodelijk vergif zich niet verder verbreide'. Het uiterste middel waarop hier wordt gezinspeeld, is de doodstraf. Slechts in één geval mag deze worden toegepast, nl. in dat van manifeste goddeloosheid (manifesta impietas).⁴⁵⁴ Of daarvan sprake is hangt af van twee factoren. In de eerste plaats hiervan, of men te maken heeft met een echte afvallige, dwz. met iemand die de ware christelijke religie trouweloos heeft verloochend. Joden, turken en dergelijken vallen hier dus buiten.⁴⁵⁵ En in de tweede plaats daarvan, of de afvallige ook getracht heeft ànderen afvallig te maken.⁴⁵⁶ Calvijn voegt daar soms nog aan toe dat voor een dergelijke strengheid alléén plaats is als de religie stevig gevestigd is.⁴⁵⁷

In zijn *Defensio orthodoxae fidei* voert Calvijn ter rechtvaardiging van overheidsop treden tegen ketterij tal van Schriftplaatsen aan. Bovendien beroept hij zich veelvuldig op Augustinus, de kerkvader die hij in de *Institutie* juist ten voorbeeld stelde vanwege zijn zachtmoedigheid bij het uitoefenen van de kerkelijke tucht, een zachtmoedigheid ook uitkomend in zijn clemente houding tegenover de donatisten!⁴⁵⁸ Toch is het beroep op Augustinus ook hier legitiem: de kerkvader was op de duur voorstander geworden van een hardere gedragslijn tegenover de donatisten, ook van het invoeren van de hulp van de staat tegen hen.⁴⁵⁹

Wat Calvijns beroep op de Schrift betreft, hij wijst op teksten als Rom. 13 : 4, Ps. 2 : 12, Jes. 49 : 23, 1 Tim. 2 : 2: de overheid is Gods dienaar, de koningen moeten de Zoon kussen, zij zijn de voedsterheren der kerk, wij moeten voor hen bidden, niet in de laatste plaats omdat zij de schutpatronen zijn van de gezonde leer en de legitieme eredienst.⁴⁶⁰ Paulus geeft Hymenaeüs en Alexander aan de satan over (1 Tim. 1 : 20). Calvijn twijfelt er niet aan of Paulus had hen aan een 'pium magistratum' ter bestraffing overgegeven,

454 'ut tantum manifesta impietas capitali supplicio plectatur'.

455 *Def. orth. fidei*, OC, VIII, c. 476: 'Ad haec solvitur quorundam obiectio, qui rogant an gladio adigendi sint ad Christi fidem Iudaei, Turcae et similes'. Vgl. *Inst.* 1536, OS, I, p. 91. Bohatec, *a.a.O.*, S. 622, meent dat bij 'similes' ook aan rooms-katholieken moet worden gedacht.

456 *L.l.*, OC, VIII, c. 476: 'Neque enim promiscue in omnes gladium stringi iubet Deus, sed apostatas, qui se impie alienavererint a vero cultu et alios ad similem defectio-nem trahere conati fuerint, iustae poenae subiicit'. Vgl. *Comm. in Mos. reliquos quatuor libr.*, P. I, OC, XXIV, c. 355 sq. (Deut. 13 : 5); Nauta, *a.w.*, blz. 44 v.

457 *Comm. in Mos. reliquos quatuor libr.*, P. I, OC, XXIV ibidem. 'Observa iterum, huic severitate locum non esse, nisi postquam stabilita est certa religio'.

458 Vgl. IV, 12, 8 (V, p. 220, 1 sqq.).

459 *Heussi*, § 25 k, S. 102; Weijland, *a.w.*, blz. 196 vv., 203: Augustinus ging „naarstiger zoeken naar een bijbelse fundering van het 'compelle intrare'".

460 *Def. orth. fidei*, OC, VIII, c. 478: 'sub Christi regno sanae doctrinae et legitimi cultus patronos'.

als die er geweest was.⁴⁶¹ Uit het optreden van Petrus tegen Ananias en Saffira (Hand. 5 : 1 vv.) en van Paulus tegen Elymas (Hand. 13 : 11) concludeert hij: als dienaren des Woords de goddelozen al met een lichamelijke straf in toom mogen houden, hoe veel te meer moeten de vorsten dit doen!⁴⁶² Hun speciale taak is het immers de heilige orde met het zwaard te beschermen.⁴⁶³

Ook enkele uitspraken van Augustinus waarop Calvijn zich beroept, mogen hier volgen.

a. Een ketter is geen martelaar, want niet de straf maar de zaak maakt de martelaar. 'Quis tale monstrum⁴⁶⁴ honorifico martyris titulo ausit ornare? Nempe, ut recte Augustinus definit, martyrem facit causa: non poena'.⁴⁶⁵

b. Kettters moet men zowel afschrikken als onderwijzen. 'Recteque etiam in hac parte Augustinus: Si terreantur, inquit, et non doceantur, improba quasi dominatio videbitur. Sed rursus si docentur et non terrentur, vetustate consuetudinis obdurati ad capessendam viam salutis pigrius surgent'.⁴⁶⁶

c. Ook op de tegenwerping dat men de mensen toch niet met geweld tot het geloof mag dwingen, antwoordt Calvijn met een woord van Augustinus: het is nuttig onwillige lieden door kastijding te brengen tot vrijwillige aanvaarding. Geheel in diens geest voegt hij daaraan toe dat men onderscheid moet maken tussen het gebruik van het zwaard om de kerk te beschermen en gebruik van het zwaard om tot geloof te dwingen. 'Obiiciunt deinde, nihil minus esse consentaneum quam ut ad fidem, quae propensa obedientia constat, violenter cogantur homines. Ego, ut omittam quae vere et scite in hanc sententiam disputat Augustinus, utiliter scilicet invitos trahi, qui Deo reluctantur, ut castigatione subacti sponte accedant: respondeo in tuendo ecclesiae statu alium esse gladii usum quam ut ad fidem quis cogatur'.⁴⁶⁷

Servet is ter dood veroordeeld op grond van zijn verloochening van de leer van de triniteit en van de kinderdoop.⁴⁶⁸ Zulks in overeenstemming met de *Codex Iustinianus* — al wordt deze in het vonnis niet vermeld — die voor twee kerkelijke vergrijpen de doodstraf voorschreef: verloochening van de drieëenheid en herhaling van de doop.⁴⁶⁹

461 *L.l., OC, VIII, c. 480.*

462 *L.l., OC, VIII, c. 471.* Een riskante voorzin! Tevoren had Calvijn verklaard wel heel goed te weten dat Christus 'non alio quam verbi gladio utatur', maar... men kan toch niet ontkennen dat Petrus en Paulus door de Geest van Christus hebben gehandeld!

Behalve de teksten uit Hand. noemt Calvijn ook 1 Kor. 12 : 10, waar onder de gaven van de Geest ook de machten worden genoemd. Dat moet wel zien op een 'spiritus severitas' om de verachters [van God] schrik aan te jagen.

463 'quorum proprium est munus gladio tueri sanctum ordinem'.

464 Merkwaardig is de ethische diskwalificatie van dwaalleraars. In IV, 9, 13 (V, p. 161, 27 sq.) is sprake van het stoppen van de mond 'improbis et cupidis hominibus', wordt Arius een 'impius homo' genoemd, wiens 'sceleratos conatus' verbroken werden, enz. In *Comm. in Titum, OC, LII, c. 435* (Tit. 3 : 10) schrijft Calvijn, dat Paulus onder haeretici verstond 'ambitiosos omnes, praefractus, contentiosos, qui libidine impulsus turbant ecclesiae pacem ac dissidia concitant'. Vgl. blz. 259, 265.

465 *Def. orth. fidei, OC, VIII, c. 466.* Citaat uit *Epistola 89*.

466 *L.l., OC, VIII, c. 467.* Citaat uit *Epistola 93*.

467 *L.l., OC, VIII, c. 470.* Citaat uit *Epistola 185*.

468 Hij was van veel meer beschuldigd. Vgl. Bainton, *Servet*, S. 134.

469 Bainton, *a.a.O.*, S. 137.

Overigens bedenke men dat er in Genève maar één proces-Servet geweest is en dat ons van Calvijn, anders dan van Luther, geen 'placet mihi' met betrekking tot de doodstraf voor dopers is overgeleverd.⁴⁷⁰

Over de bemoeienis van de overheid met personen die voorwerp van kerkelijke tucht waren geworden, zal in het vervolg niet mogen worden gezwegen. De processen echter die de overheid van Genève *op eigen gezag* heeft aangespannen tegen voorstanders van ketterse beschouwingen — wij denken aan mannen als Bolsec, Servet en Gentilis — zullen buiten beschouwing blijven. Want hoezeer de predikanten van Genève in deze processen geïnteresseerd zijn geweest en er de overheid in zoverre de helpende hand bij hebben geboden dat zij haar het theologische materiaal hebben geleverd waaruit de beschuldigingen konden opgebouwd worden,⁴⁷¹ het waren en bleven *civiele processen*, waarvan strikt genomen, om met E. Pfisterer te spreken, 'der Kirchenrat auch nicht das geringste . . . zu tun gehabt hat'.⁴⁷²

470 Vgl. blz. 20. Colladon, *Vie de Calvin*, OC, XXI, c. 116: 'Il y a bien peu de villes de Suisse et de Allemagne où l'on n'ait fait mourir des Anabaptistes, et à bon droit: ici on s'est contenté de bannissement'. Vgl. Bornkamm, *a.a.O.*, S. 266.

471 Vgl. *Reg. de la Comp.*, I, p. 80, n. 1 (met betrekking tot het proces Bolsec): 'Comme cela sera le cas pour le procès de Servet deux ans plus tard . . ., les pasteurs furent mêlés de très près au développement judiciaire de cette affaire, et ce furent eux, tout naturellement, qui dressèrent l'acte d'accusation théologique contre les opinions erronées de Bolsec'.

472 Pfisterer, *a.a.O.*, S. 44.